

Râğib el-İsfahânî’nin İlmî Mîrası

Ömer KARA*

ÖZ

Bu makale, Râğib el-İsfahânî’nin hayatı, kişiliği, mezhebî mensubiyeti ve çok yönlü bilimselliği konularını ihtiva eden birinci makalemizin mütemmimi olarak tasarlanmıştır. Burada öncelikle Râğib el-İsfahânî’nin, yetkin olduğu bilimsel alanlar başta olmak üzere, yazma ve matbu eserleriyle tüm ilmî mirası tanıtılacaktır. İkinci olarak da bu eserler üzerinde yapılan -ulaşabildiğimiz- bütün çalışmalar ele alınacaktır. Maksadımız, bir taraftan Râğib’in ilmî mirasını yazmasıyla matbusuyla ortaya koymak; kendisine nispet edilen eserlerin ona ait olup olmadığını tespit etmek; öte yandan da üzerine yapılan çalışmalarını serdetmek suretiyle Râğib’in hak ettiği ileri akademik ilgiyi artırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Râğib el-İsfahânî, Câmiu’l-Tefsîr, el-Müfredât, Mecmau’l-Belâğa, Muhâdarâtü’l-Udebâ, ez-Zerî’a, et-Tafsîl, Dürrtü’l-Te’vîl, Kitabu’l-İtikâd, Afânînü’l-Belâğa.

ABSTRACT

Râğib Al-İsfahânî’s Academical Heritage

This article designed as a supplementary of our first article contained Râğib’s life, personality, multifaced scientific and sectarian memberships (in the theology, law and sufism). Firstly, Râğib al-İsfahânî will be introduced with his all academical heritage as manuscripts and printed works especially who is competent in the scientific fields. Secondly, all of studies made on his works we can reach will be discussed. Our aim is on the one hand, to reveal Râğib’s academical heritage with manuscripts and printed and to determine the work attributed to him whether belonging to him; on the other hand, to stimulate advanced academical attention he deserves by providing studies on his works.

Keywords: Râğib al-İsfahânî, Câmi’ al-Tafsîr, al-Mufradât, Macma al-Balâğa, Muhâdarât al-Udabâ, az-Zarî’a, at-Tafsîl, Durrat at-Ta’vîl, Kitab al-İtikâd, Afânînü’l-Balâğa.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. (e-mail: omerkara-erzurumi@hotmail.com)

Giriş

Daha önceki bir makalemizde Râğıb el-İsfahânî'nin hayatını, kişiliğini, mezhebî mensubiyetini ve bilimsel yönlerini genişçe ele almıştık.¹ Bu çalışmamızda, Râğıb el-İsfahânî'nin yetkin olduğu bilim dallarındaki eserleri başta olmak üzere tüm ilmî mirasını tanıtmayı; ayrıca eserleri üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaları sunmayı hedefliyoruz. Bu bağlamda Râğıb'ın yetkin olduğu alanlar, Arap Dili, Tefsîr, Kelâm, Ahlak-Felsefe ve Hadistir. Bunun yanında sosyal ilişkiler, ilimlerin tasnifi, satranç ve makâmât konularında küçük risâleleri de mevcuttur. Çalışmamızda tüm bu alanlardaki eserlerini bilim dallarına göre tasnif ederek yazma ve matbu tüm nüshalarıyla tanıtmamızın yanında eserleri üzerinde yapılan çalışmaları da her bir eserin/çalışmanın anlatıldığı son bölümde tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmamızda sade bir tanıtımın biraz ötesine geçerek eserlerin ilgili alanlarıyla ilişkilerini kurmak suretiyle tahlil ve değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız (ki söz konusu alanlardaki yetkinliği, birinci makalemizde ele alındığından burada sadece eserlerini anlamlandıracağı kadarıyla sınırlı kalacaktır.)

Râğıb el-İsfahânî, Arap dili (mu'cemiyyât, muhâdarât, furûk, mu'cemu'l-me'ânî, iştikâk, ebyâtü'l-me'ânî, teskîfu'l-lisân, vb.), tefsîr (pratik tefsîr, ğarîbu'l-Kur'ân, müteşâbihu'l-Kur'ân vb.), kelâm ve tasavvuf-ahlak alanlarında yetkin bir âlimdir. Bu arada küçük de olsa hadis ve öteki değişik alanlarla ilgili risâleleri de mevcuttur. Şimdi eserlerini dil, tefsîr, kelâm, tasavvuf, hadis ve öteki alanlar şeklinde kategorik ayrımla incelemeye çalışalım.

A. Dil Alanındaki Eserleri

Râğıb, dil alanında yetkin bir bilim adamıdır; iyi bir filolog ve linguisttir. Özellikle *leksikoloji* (mu'cemiyyât) alanında mahirdir. Bu alandaki çalışmaları, *muhâdarât*, *mu'cemu'l-mevzuat/me'ânî*, *belâgat*, *teradüf-furûk*, *teskîfu'l/tashîhu'l-lisân* ve *Ġarîbü'l-Kur'ân* düzeyindeki *Kur'ân sözlük* alt alanlarına aittir. Son alandaki eseri, Kur'ân'la daha ilintili olması hasebiyle, Tefsîr alanında değerlendirilecektir. Kuşkusuz bu beş eser, onun leksikolojinin bu özel alanlarındaki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Râğıb'ın sentaks, morfoloji gibi konularda -bize ulaşan- müstakil eseri olmamasına rağmen, mevcut eserlerinden bu konulardaki başarısı da rahatlıkla gözlemlenmektedir. Şimdi dil alanındaki eserlerini tanımaya çalışalım.

1. Büveyhî vezirlerinin huzurundaki edebî-ilmî toplantıların semeresi: Mu-hâdarâtü'l-üdebâ ve muhâverâtü's-şuarâ ve'l-büleğâ

Arap kültüründe İslâm'dan önce ve sonra çok farklı toplantı türleri mevcuttur: “*Muhâvere*, *müfâhere*, *münâfere*, *müsâmere*, *münâdeme*, *müzâkere*, *münâzara*, *cedel*,

1 Kara, Ömer, “Meşhur ama Az Tanınan Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 38, Erzurum, 2012, s. 101-146

hilaf, makâmât...” Hatta bunların birçoğu, sonraları kitabî düzeyde birer literatürün gelişmesine bile sebep olmuştur. Bu toplantı türlerinin edebî ve bilimsel nitelikli olanlarının genel ismi, “meclis-mecâlis” olarak anılır² ki bunların özel bir türü de “muhâdarât”tır. “Muhâdara(t)”, *devlet ricalinin huzurunda edip ve şairler; yetkin bilim adamları tarafından müzâkere tipinde yapılan edebî, dinî, ilmî, fikrî ve kültürel düzeydeki tartışma türü toplantılara verilen isimdir*. Arap edebiyat ve bilim geleneğinde önemli bir yere sahip olan bu toplantı tiplmesi, sonraları “muhâdarât” veya “muhâverât” şeklinde terimleşecek olan yazılı edebî bir türün ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Ebû Ubeyde Ma’mur b. Müsennâ’nın *el-Muhâdarât ve’l-Muhâverât*’ı, Ebû Ali et-Tenühî’nin *Nişvâru’l-Muhâdara ve Ahbâru’l-Müzâkere*’si ve *el-Müstecâd min Falati’l-Ecvâd*’ı; Ebû Hayyân et-Tevhidî’nin *el-İmtâ’ ve’l-Mü’ânesesi* ve *el-Mukâbesât*’ı, es-Se’âlibî’nin *et-Temsîl ve’l-Muhâdara*’sı, *Münisü’l-Vehîd ve Nüzhetü’l-Müstefîd* ve *Hilyetü’l-Muhâdara* adlı üç eseri, Zemahşerî’nin *Rebîu’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Ahbâr*’ı, Ahmed b. Mervân ed-Dineverî’nin *el-Mücâlese ve Cevâhiru’l-İlm*’i; Muhyiddin İbn Arabî’nin *Muhâdarâtu’l-Ebrâr ve Müsâmerâtu’l-Abyâr*’ı, İbn Hicce’nin *Semerâtü’l-Evrâk fi’l-Muhâdarât*’ı, Hasan b. Mes’ûd el-Merrâkuşî’nin *Kitabu’l-Muhâdarât*’ı bu alanın önemli eserlerini oluşturur.³ Bu alanın tarihteki diğer bir halkasını ise, Osmanlıdaki yaklaşık 200 yıllık bir geleneğe sahip olan “*Huzur dersleri*” temsil etmektedir.⁴

- 2 İlgili kavramlar ve çerçevesi için bkz. Durmuş, İsmail, “Münâzara: Arap Edebiyatı”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/577-79; Yavuz, Yusuf Şevki, “Münâzara”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/576-7; Yavuz, Yusuf Şevki, “Cedel”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/208-210; Özen, Şükrü, “Hilâf”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/527-58; Atay, Hüseyin, “Kur’an’a Göre Münâzara Metodu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1969, XVII/259-275; Saïd, Cemil, “el-Münâzara fi’l-Asrî’l-Abbâsî”, *Mecelletü Külliyyeti’l-Dirâseti’l-İslâmiyye*, Bağdad, 1973, V/187-204; Bozkurt, Nebi, “Müsâmere”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII/75-76; Sirhân Cemal Muhammed, *el-Müsâmera ve’l-Münâdeme inde’l-Arab batte’l-Karnî’-Râbî’l-Hicrî*, Beyrut Amerikan Üniversitesi, Beyrut, 1978; Muğniyye, Hüseyin, *Mecâlisü’l-Arab*, Lübnan, 1982; Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdurrahim, *İthâfu’n-Nübelâ bi Vasfi Mecâlisi’l-Ulemâ*, Riyad, 1992; Kandemir, M. Yaşar, “Emâlî”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI/70-72; Aydınlı, Abdullah, “İmlâ”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/225-26; Kilito, A., “Le genre ‘Séances’: Une introduction”, *Studia Islamica*, 43 (1976), s. 25-51; Beeston, A. F. L., “al-Hamadânî, al-Harîrî and the Maqâmât Genre”, *The Cambridge History of Arabic Literature*, Cambridge 1990, s. 125 v; Beeston, A. F. L., “The Genesis of the Maqâmât Genre”, *Journal of Arabic Literature*, II (1971), s. 1-12; Malti-Douglas, Fedwa, “Maqâmât and Adab: ‘al-Makâma al-Madiriyye’ of al-Hamadhânî”, *Journal of American Oriental Society*, vol. 105, no. 2, 1985, s. 247-58; Malti-Douglas, Fedwa, “Makâmât ve Edebiyat- Hemedânî’nin ‘el-Makametü’l-Mediriyye’si”, (çev. Ömer Kara), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2002, sayı: 37, s. 185-208; Katsumata, Naoya, “The Style of the Maqâma: Arabic, Persian, Hebrew, Syriac”, *Arabic and Middle Eastern Literatures*, vol. 5, no. 5, 2002, s. 117-137; Brockelmann, Carl, “Makâme”, *IA*, VII/197-201; Drory, R., “Maqâma”, *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami- P. Starkey), London, 1998, II/507-8; Ayyıldız, Erol, “Makâme”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII/417-19; Haccab, M. Nebih, “Zahiretü’l-Makâmât: Neş’etüha Eserüha fi’l-Adabî’l-Ecnebiyye”, *Havliyyatü Külliyyeti Dari’l-Ulûm*, Kahire, 1969; Ahmed Emin Mustafa, *Fennü’l-Makâme beyne’l-Bedî ve’l-Harîrî ve’s-Suyûtî*, ys., 1991; Şevki Dayf, *el-Makâme*, Kahire, 1954; Hasan Abbâs, *Fennü’l-Makâme fi’l-Karnî’s-Sadis*, Kahire, 1986.
- 3 *Muhâdarât* kavramı için bkz. Nezir Hüseyin, “Muhâdarât”, *ÜDMİ*, XIV/1, s. 509-11; Thomas, Stephanie Bowie, *The Concept of Muhâdara in the Arab Anthology with Special reference to al-Râğhib al-Isfahânî’s Muhâdarât al-Udebâ*, doktora, Harvard University, Cambridge: Massachusetts: 2000, s. 22 vd; Yazıcı, Hüseyin, “Muhâdarât”, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX/391-92; Kara, Ömer, “Râğhib el-Isfahânî”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV/398-401, özellikle, 400; Bonebakker, S. A., “Adab and the Concept of Belles-Lettres”, *CHAL: Abbâsîd Belles-Lettres*, ed. Julia Ashtiany vd., Cambridge, 1990, s. 16-30; Bonebakker, S. A., “Early Arabic Literature and the Term Adab”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1984, V/389-421.
- 4 *Huzur dersleri* için bkz. Mardin, Ebu’l-Ula, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1951, I-III. ciltler; Zilfi, Madeline Carol, “A medrese for the palace: Ottoman dynastic legitimation in the eighteenth century”, *Journal of the American Oriental Society*, cilt: 113/2, 1993, s. 184-191; İpşirli, Mehmet, “Huzur Dersleri”, *DİA*, İstanbul, 1998; XVIII/441-444; Kara,

Söz konusu muhâdarât edebî türünün bir halkasını da, Büveyhî vezirleri Sâhib b. Abbâd ve Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin huzurundaki toplantılara katılan Râğıb'ın toplantı semerelerini ve kendi katkısını içeren *Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Su'arâ ve'l-Bulağâ* adlı eseri oluşturmaktadır. Bu eseri, Râğıb vezirin isteği üzerine kaleme almış olup ona takdim etmiştir. Muhtemelen o, Sâhib b. Abbâd'ın, Ebu'l-Fadl İbnü'l-Amîd'in ve Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin ilim ve edebiyat meclislerine bilfiil iştirak etmiş, Muhâdarât'ının verilerini de büyük oranda bu meclislerdeki sohbet ve tartışmalardan meydana getirmiş, kendi birikimi ve tarihin derinliklerinden gelen edebî, ilmî ve hikemî merviyâtla harmanlayarak eseri inşa etmiştir. Muhâdarât, geniş bir edebiyat ansiklopedisidir; "had" adı verilen yirmi beş bölüme; her had da bab ve fasıllara ayrılmış olup "*ilim, akıl, cehalet, ahlâk, övgü, yergi, yöneticilik, zanaatlar, zenginlik, fakirlik, kardeşlik, ibsan, cesaret, aşk ve ölüm*" gibi konuları kapsar ve kendi dönemine kadarki İslâm Tarihinin her döneminden hemen hemen aynı nisbette şiirler ve kıssalar ihtiva eder. Müellif, III-IV. yüzyıllarda yaygın usûle uygun şekilde üdebâ ve ulemâ meclislerinde ele alınan muhtelif konuları derlemiş ve her başlık altında da Kur'ân, hadis, hikmet, şiir, ahbâr ve nadir emsâlden örnekler yer vermiştir. Özellikle dikkat çekenleri Mütenebbî ve eş-Şerif er-Razî'nin mısraları ile İbn Abbâd'ın şiir ve hikâyeleridir. Sonuçta Râğıb, farklı edebî, etik, dinî, filolojik, tarihsel verileri ve genel eğitici metaryelleri sunmak suretiyle yaşadığı dönemin dinî, ictimâî, kültürel, gündelik ve bilimsel birikimini yansıtmakla birlikte tarihin derinliklerinden hikmet ve bilgi âsârını tarihe aktarmıştır.⁵

Râğıb'ın *Muhâdarât*'ı temelde muhâdarât türünün özelliklerini yansıtırken, şu Arap edebiyat antolojilerine de benzemekte, bunların sunum teknikleriyle paralellik arz etmektedir: İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Uyûnu'l-Ahbâr*'ı,⁶ Müberred'in (ö. 285) *el-Kâmil ve el-Fâdul*'i;⁷ Ebu't-Tayyib el-Veşşâ'nın (ö. 325) *el-Müveşşâ*'sı,⁸ İbn Abdi Rabbih'in (ö. 328) *el-İkdu'l-Ferîd*'i;⁹ el-Muafi b. Zekeriyya'nın (ö. 390) *el-Celîsü's-Sâlih*'i;¹⁰ Said el-Bağdâdî'nin (ö. 410) *el-Fusûs*'u¹¹; Ebû Hayyân et-Tevhidî'nin (ö. 414) *el-Besâir ve'z-*

Ömer, "İslâm İlim Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, Kur'ân ve Tefsir Akademisi: İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2013, s. 299-369; Kara, Ömer, "Osmanlıda Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: IX, sayı: 18, 2011, s. 11-31; Özbilgen, Erol, "Huzur Dersleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 116-117; Ünver, Süheyl, *Bir Ramazan Binbir İstanbul*, Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 29 vd.; Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1971, I/862 vd.; Demir, Ziya; Eroğlu, Muhammed, *XIII.-XVI. Yy. arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, 99 vd.

5 Bkz. Stephanie Bowie Thomas, *The Concept of Muhâdara in the Arab Anthology with special reference to al-Râğhib al-İsfahânî's Muhâdarât al-Udebâ*, (doktora), Harvard University, Cambridge: Massachusetts, 2000, 22 vd.; 154 vd.; Yazıcı, Hüseyin, "Muhâdarât", *DİA*, XXX, 391-2; Hatib, Adnan Ömer "er-Râğib el-İsfahânî ve Kitabuhu el-Muhâdarât", *Mecelletü't-Türâsi'l-Arabî*, Dimeşk, 2004, XXIV/96, s. 248-263.

6 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyûnu'l-Ahbâr*, tah. Yusuf Ali Tavil, Beyrut, 1986.

7 Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, tah. Muhammed Ali ed-Dâli, Beyrut, 1986; Müberred, *el-Fâdul*, tah. Abdülaziz el-Meymenî, Kahire, 1995.

8 Ebu't-Tayyib el-Veşşâ, Muhammed b. Ahmed, *Kitabü'l-Müveşşâ (ez-zarf ve'z-Zurafa)*, tah. Kemal Mustafa, Mısır, 1953.

9 İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endülüsi, *el-İkdu'l-Ferîd*, tah. Müfid Muhammed Kumayha, Beyrut, 1983.

10 Ebu'l-Ferec el-Muafi b. Zekeriyya en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlihü'l-Kâfi ve'l-Enisü'n-Nâsibü's-Şâfi*, tah. Muhammed Musa el-Hülî, Beyrut, 1993.

11 Ebu'l-Ala Said b. Hasan er-Rebî' el-Bağdâdî, *Kitabu'l-Fusûs*, tah. Abdulvehhab et-Tâzi Seûd, ys., 1993-1996.

Zehâir'i;¹² Ebû Sa'd Mansûr el-Âbî'nin (ö. 421) *Nesru'd-Durr*'ü;¹³ Husrî el-Kayravânî'nin (ö. 453) *Zebrü'l-Adâb ve Semeru'l-Elbâb*'ı ve *Cemu'l-Cevâhir fi'l-Mûlah ve'n-Nevâdir*'i,¹⁴ İbn Abdilber el-Kurtubî'nin (ö. 463) *Behcetü'l-Mecâlis*'i.¹⁵

Yazma Nüshaları: 30 küsur yazması mevcuttur: *Süleymaniye Ktp.*, Fatih, nr.: 4064; Yenicâmi, nr.: 1004; Esad Efendi, nr.: 2897; Laleli, nr.: 1920; Hamidiye, nr.: 1188; nr.: 1189; Ayasofya, nr.: 4258, 4257, 4255, 4254; *Beyazıd Ktp.*, Beyazıd, nr.: 5433, 401 vr.; Veliiyyüddin, nr.: 3240, 11b-19b; *Hacı Selim Ağa Ktp.*, nr.: 981, 120 vr.; nr.: 987, 648 vr.; *Nuruosmaniye Ktp.*, nr.: 4231, 625 vr.; *Millet Ktp.*, Fezullah Efendi, nr.: 1752, 1-210 vr.; nr.: 1752, 210-407 vr.; nr.: 1754, 269 vr.; nr.: 1753, 202 vr.; Ali Emiri, nr.: 111, 116-118 vr.; *İzmir Milli Ktp.*, nr.: 1072, 340 vr.; *Köprülü Ktp.*, Fazıl Ahmed Paşa, nr.: 1379, 159 vr.; nr.: 1376, 130 vr.; 1377, 206 vr.; nr.: 1380, 246 vr.; nr.: 1373, 224 vr.; nr.: 1374, 229 vr.; nr.: 1372, 155 vr.; 1371, 201 vr.; nr.: 1375, 217 vr.; *Atıf Efendi Ktp.*, nr.: 1267, 475 vr.; *İstanbul Üniversitesi İslâmi Araştırmalar Ktp.*, nr.: 1570; *Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.*, Emanet Hazinesi, nr.: 1509, 340 vr.; III. Ahmed, nr.: 2421, 277; Revan Köşkü, nr.: 1061, 629 vr.

Baskıları: Muhâdarâtın birçok baskısı yapılmıştır: Mısır, 1284; I-II, Kahire 1287, 1310; el-Matbaatü'l- Osmaniyye, 1282, 1305; tsh. Muhammed es-Semlûtî, Matbaatü Cemiyeti'l-Me'ârif, 1305, 1310; el-Matbaatu's-Şarkıyye, 1310; Matbaatu's-Sa'ade, 1324; I-IV, tsh. Hasan İbrahim el-Feyyûmî, el-Matbaatu'l-Amiretü's-Şarkıyye, Kahire 1326; I-IV, Kum 1416; I-IV, Beyrut, 1960; Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1961, 1980; nşr. Muhammed Dervîş, Dimaşk 1989-1990; el-Mektebetü'l-Haydariyye, 1996; tsh. Ömer et-Tabba', Şirketü Dari'l-Erkam, 1999; Beyrut: Dârü'l-Mektebi'l-Hayat, ts.; Kahire, Matbaatu'l-Vezi'l-Erib, 1287; tah. Riyad Abdulhamid Murad, Dârü Sadır, Beyrut, 2004. Adnan el-Hatîb, bütün bu baskıların tashif ve tahriflerle dolu olduğunu; nazm ve nesirlerin birbirine karıştırıldığını; hatalarla muallle olduğunu kaydeder. Bunlar içerisinde Riyad Abdulhamid Murad'ın tahkik ettiği baskının en ciddi olduğunu vurgular.¹⁶

Eserin ihtisarı ve zeyilleri bazı müellifler tarafından yapılmıştır. Mahmud b. Muhammed, *Muhtasarü'l-Muhâdarât*; Suyûtî'nin *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*'ı; meçhul bir yazarın *el-Muhtâr min Kitabi'l-Muhâdarât*, (Mektebetü'l-Esedi'l-Vataniyye, nr. 3177, Edeb, 6); tsh. İbrahim Zeydân, *Muhtasarü Muhâdarât*, Matbaatu'l-Hilâl, Kahire, 1902; Dârü'l-Cil, Beyrut, 1996; Enver el-Cündî, *Veżâretü's-Sekâfiyyeti'l-Misriyye*, 1960; Muhammed Ahmed Dervîş, *Veżâretü's-Sekâfeti's-Suriyye*, 1989-90.

12 Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, tah. Vedad el-Kadi, Beyrut, 1988.

13 Ebû Sa'd Mansûr b. Hüseyin el-Âbî, *Nesru'd-Durr*, tah. Muhammed Ali Karene, ys., ts.; tah. Osman Bûğanîmî, Tunus, 1983.

14 Husrî, Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Kayravânî, *Zebru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, tak-şerh. Salahuddin el-Heravi, Beyrut, 2001.

15 İbn Abdilber, Ebû Amr Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî, *Behcetü'l-Mecâlis ve Enisü'l-Mücâlis ve Şahzû'z-Zâhin ve'l-Hâcis*, tah. Muhammed Mersî el-Hülî, Beyrut, 1982.

16 Hatîb, "er-Râğib el-İsfahânî ve Kitabuhu'l-Muhâdarât", s. 253-54.

Muhâdarât üzerinde birkaç çalışma yapılmıştır. Dagmar A. Riedel, *Muhâdarât*'ın bazı bölümleri bağlamında edebiyat kavramını Ortaçağ Sosyal Tarihi kaynağı olarak sorgulamıştır.¹⁷ Yine aynı müellif, *Muhâdarât*'tan hareketle yazarının anlatılıp anlatılmayacağını bir çalışmasında ele almıştır.¹⁸ Stephanie Bowie Thomas, *Muhâdarât*'ta bağlama uygun hitap sanatını ele almıştır.¹⁹ Aynı müellif, *Muhâdarât* örneğiyle Arap Antolojisinde muhâdara kavramını irdelemiştir.²⁰ Joseph Sadan, takdir ve alayın birlikte var olduğu bir edebî modeli Râğib'in *Muhâdarât*'ının bir bölümüne odaklı olarak tahlil etmektedir.²¹ Adnan Ömer el-Hatîb *Muhâdarât*'ın tanıtımını yaparken, Hüseyin Yazıcı da bu konuda bir madde kaleme almıştır.²² Sârisî ise, Riyad Abdulhamid Murad'ın *Muhâdarât* tahkikini çeşitli açılardan eleştireye tabi tutmuştur.²³

2. Dekoratif İfadeler ve Retorik Süslemeler Kâmûsu: Mecmau'l-Belâğa

Arap edebiyatında leksikoloji alanının önemli bir dalı, *mu'cemü'l-me'ânî* veya *mu'cemü'l-mevzuât* isimli sahadır. Çok geniş bir alana ve literatüre sahip olan bu sözlük türü, teradüf ve furûk olgularını da içine alacak şekilde *aynı muhteva altında yer alan kelimelerin manalarını kapsayan anlam/konu sözlükleridir*. Bunların bir kısmını *el-Ğarîbu'l-Musannef* isimli eserler oluşturmaktadır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın eseri²⁴ buna örnek verilebilir. Bir kısmını *Kitabu's-Sifât*'lar oluşturmaktadır. Bu konuda birkaç eser kaleme alınmış olmakla birlikte zamanımıza Asma'î ve Se'âlibî'nin *Kitabü's-Sıfatları*²⁵ ulaşmıştır. Bu türün ayrıca özel isimlerle de bize ulaşan tipleri mevcuttur. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Kitâbu'l-Cerâsîm*'i²⁶, İbn Cinni'nin (ö. 392/1001) *el-Hasâis*'i,²⁷ Kürâunneml'in (ö. 310/922) *el-Müntehab*'i²⁸ Askerî'nin (ö. 395/1004) *Telhîs*'i,²⁹ İskâfî'nin

17 Riedel, Dagmar A., *Adab as a source for Medieval Social History: The Chapters on gbazal and Mujun/sukbf from the Muhâdarâtü'l-Udebâ of Râğhib al-İsfahânî* (d. 1050), Indiana University.

18 Riedel, Dagmar A., *Can't Tell an Author by his Manuscript: The Example of the Muhâdarât al-udaba' Ascribed to al-Râğhib al-İsfahânî* (d. ca. 1050), Indiana University

19 Thomas, Stephanie Bowie, *The Art of Apt Speech in al-Râğhib al-İsfahânî's Muhâdarâtü'l-Udebâ*, Harvard University.

20 Thomas, Stephanie Bowie, *The Concept of Muhâdara in the Arab Anthology with special reference to al-Râğhib al-İsfahânî's Muhâdarât al-Udebâ*, (doktora), Harvard University, Cambridge: Massachusetts, 2000.

21 Sadan, Joseph, "An Admirable and Ridiculous Hero: Some Notes on the Bedouin in Medieval Belles-Lettres, on a Chapter of Adab by Râğhib al-İsfahânî and on a Literary Model in which admiration and Mockery Coexist", *Poetics Today*, 10:3 (1989): 471-492

22 Hatîb, Adnan Ömer, "er-Râğib el-İsfahânî ve Kitabuhu el-Muhâdarât", *Mecelletü't-Türâsi'l-Arabî*, Dimeşk, 2004, XXIV/96; Yazıcı, Hüseyin, "Muhâdarat", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX/391-92.

23 Sârisî, Ömer, "Havle Tahkiki Muhâdarâtü'l-Udebâ ve Muhaveratü'l-Buleğa ve Ş-Şuara lîr-Râğib el-İsfahânî", *Mecelletü Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, cilt: 80, I/201-216

24 Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *el-Ğarîbu'l-Musannef*, tah. Muhammed Muhtâr el-Ubeydî, Tunus, 1989.

25 Asma'î (ö. 216/831), *Kitâbu's-Sifât*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mecmû; Se'âlibî(ö. 430/1038), *Kitâbu's-Sifât*, London, B.L., Or. 9197.

26 İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Kitâbu'l-Cerâsîm*, tah. Muhammed Câsim el-Humeydi, Dimeşk, 1997.

27 İbn Cinni, Ebu'l-Feth Osman b. Cinni, *el-Hasâis*, tah. Muhammed Ali Neccâr, Kahire, 1957.

28 Kürâun-Neml, *el-Muntehab min Ğaribi Kelâmi'l-Arab*, tah. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Mekke, 1989.

29 Askerî, Ebû Hilâl, *Kitâbu'r-Telhîs fi Ma'rifeti Esmâi'l-Eşya*, tah. İzzet Hasan, (2 cilt), Beyrût, 1993.

(ö. 421/1030) *Mebâdiu'l-Luğa'sı*,³⁰ Se'âlibî'nin (ö. 430/1038) *Fıkhu'l-Luğa'sı*³¹ ve bunun muhtasarı *Nesîmu's-Sabar*'ı,³² İbn Sîde'nin (ö. 458/1065) *Muhassas*'ı³³ ve İbn Ecdâbî'nin (ö. 650/1252) *Kifâyetu'l-Mutehaffiz*'ı³⁴ bu kısmın önemli eserlerindedir.³⁵

Râğib'in *Mecma'u'l-Belâğa'sı*, işte bu *mu'cemu'l-me'ânî* (konu/anlam sözlükleri) geleneğinde yazılmış bir eser olup had ve bablara taşıdığı herhangi bir konuyla ilgili kelime, terkip, cümlecik ve benzeri dekoratif ve süslü birimleri kapsayan bir kâmûs niteliğindedir. Tür, malzeme ve amaç açısından *Muhâdarat*'tan ayrılır. Başlıktaki adıyla biyo-bibliyografik kaynaklarda geçmeyen eserinin, bazı araştırmacılar Kâtip Çelebi'nin İsfahânî'ye ait *Dür-retü't-te'vîl*'in mukaddimesine atıfla kaydettiği³⁶ *Kitâbü'l-Meânî'l-kebîr* ile,³⁷ bazıları ise Suyûtî'nin kaydettiği *Efânînü'l-belâğa* ile aynı kitap olabileceğini belirtirler.³⁸ Rowson ise adsız bir yazma nüshasının Yale Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Landberg, nr. 165) kayıtlı olan ve şiirde belâğat ölçülerinin ele alındığı çalışmanın, Râğib'in edebiyata dair üçüncü kitabı olarak kaynaklarda *Efânînü'l-belâğa* adıyla geçen eser olabileceğini belirtir.³⁹ Ancak bu eser, ne *Me'ânî'l-Kebîr*'i, ne de *Efânînü'l-Belâğa'sı*dır. O müstakil bir kitaptır. İki farklı yazma nüshası bulunan⁴⁰ eser, Ömer Abdurrahman es-Sârîsî tarafından neşredilmiştir.⁴¹

Mecma'u'l-Belâğa, Sârîsî'nin tahkik ettiği şekliyle yukarıda örneklerini sunduğumuz *Mu'cemü'l-Me'ânî* türü bir eserdir. Bir anlamda İbn Kuteybe'nin *Cerâsim*'i, Askerî'nin *Telhîs*'i, Ebû Ubeyd'in *el-Ğarîbü'l-Musannef*'i, Kurâ'u'n-Neml'in *Müntehab*'ı, İbn Sîde'nin *Muhassas*'ı, İbn Cinnî'nin *Hasâis*'iyle aynı paraleldedir. İlaveten Asma'î'nin (ö. 216/831) *Ma'htelefet Elfâzuh ve İttefakat Me'ânih*,⁴² Rummânî'nin (ö.384/994) *el-Elfâzu'l-Müterâdifetu'l-Mutekâribetu'l-Ma'nâ*⁴³ ve Ceyyânî'nin (ö. 672/1274) *el-Elfâzu'l-Muhtelefe fi'l-Me'ânî'l-Mü'telefe*⁴⁴ adlı eserlerinin müterâdif sunum tekniklerini eserinde yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Aynı şekilde müterâdifleri çokca veren *Kitabu'l-Elfâz*

30 İskâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Kitâbu Mebâdi'i'l-Luğa*, Beyrût, 1985.

31 Se'âlibî, Ebû Mansûr, *Fıkhu'l-Luğa ve Esrâru'l-Arabîyye*, şerh. Yâsin el-Eyyûbi, Beyrût, 1999.

32 Se'âlibî, Ebû Mansûr (ö. 430/1038), *Nesîmu's-Sabar*, tah. İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Bağdad, ts.

33 İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil, *el-Muhassas*, Tunus, 1956.

34 İbn Ecdâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil, *Kifâyetu'l-Mutehaffiz fi'l-Luğa*, tah. Sâlih Ali Hüseyin, Trablus, ys.

35 Bkz. Nassar, Hüseyin, *Me'âcim ale'l-Mevzuât*, Kuveyt, 1985: Kara, Ömer, "Arap dilbilimindeki 'teradûf' literatürünün 'furûk' paralelinde tespit ve tahlili-el-Furûku'l-Luğavîyye'ye Giriş-II", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 45, sayı: 2, Ankara, 2004, s. 226 vd.

36 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zumûn*, Bağdad, 1941, I, 739, II, 1729.

37 Rowson, E. K., "al-Râğhib al-İsfahânî", *EI*, VIII, 389.

38 Sârîsî, Ömer Abdurrahman, "er-Râğhib el-İsfahânî ve Cühûduhu fi'l-Luğa", *Mecelletü Câmîati'l-İslâmiyye*, sayı: 52, Medine, 1401, s. 225.

39 Rowson, "al-Râğhib al-İsfahânî", VIII, 389.

40 *Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.*, III. Ahmed Böl., nr.: 2500; nr.: 2390, 192 vr.; *Me'badî'l-Mahdudat*, Edeb, 716, 197 vr.

41 Amman 1406/1986.

42 Asma'î, Abdülmelik b. Kureyb, *Ma'htelefet Elfâzuh ve'ttefakat Me'ânih*, tah. Macid Hasan ez-Zehebi, Suriye-Dimeşk, 1986.

43 Rummânî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsa, *el-Elfâzu'l-Müterâdifetu'l-Mutekâribetu'l-Ma'na*, tah. Fethullah Sâlih Ali el-Misrî, Mansûre, 1987.

44 İbn Malik el-Ceyyânî, *Kitâbü'l-Elfâzi'l-Muhtelefe fi'l-Me'ânî'l-Mü'telefe*, tah. Necat Hasan Abdullah Nûlî, Mekke, ts.

türününün [İbn Sikkî't'in (ö. 244/858) *Elfâz*'ı,⁴⁵ Hemedânî'nin (ö. 320/932) *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*'si,⁴⁶ Kudâme b. Cafer'in (ö. 337/948) *Cevâbiru'l-Elfâz*'ı,⁴⁷ İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mutehayyiru'l-Elfâz*'ı⁴⁸] tekniklerini de bulmak mümkündür. Bunun yanında Asma'î'nin, Sâbit b. Ebî Sâbit'in, Ebû Hâtîm es-Sicistânî'nin ve İbn Fâris'in hayvanlarla insanlar arasındaki ortak müsemmaların farklı isimlendirmelerini ihtiva eden *Kitabu'l-Fark*'larının⁴⁹ malzemeleri de azımsanmayacak kadardır. Öte yandan eser, ciddi bir şekilde furûk malzemesi de ihtiva etmektedir.⁵⁰

Joseph Sadan, Râğîb'in bu eserini genel anlamda “*bir tür dekoratif ifadeler ve retorik süslemeler kâmûsu*” olarak tanımlamakta, özeldense “*bu tür ifadeler ve süslemelerin esas itibariyle nesir halinde olduğu veya daha doğrusu metinsel üniteler haline getirilmemiş şiir veya nesre uygun şekilde sokuşturulan kelimeler, mecâzlar, ifadeler, bir nesir cümlesinden veya bir beyit ünitesinden daha küçük ibareler ve küçük parçalardan ibaret bir kitap*” olarak tasvir etmektedir.⁵¹

J. Sadan, *Mecma*'ın, değişik tasvirlerin süslemesi için nadir kelimeleri, bir edebî tasvirde linguistik ve şiirsel açıdan belli isimlerle kullanılan münasip sıfatları/ lakapları, süslü ibareleri, imgeleri, konuşma figürlerini ve benzerlerini içerdiğini; hoş ve güzel olduğu kadar Ortaçağ ediplerine, kâtiplerine ve şairlerine malzeme sağlamada maharetli ve fonksiyonel/pratik bir eser olduğunu vurgular. Serî er-Reffâ'nın *Muhibbü'l-Mabbûb*'u ve benzeri eserlerle mukayese edildiğinde, konularının ve terkiplerinin zenginliğiyle, *Mecma*'ın başından sonuna kadar *The Home Book of Quotations* veya *Dictionnaire des mots et des idées* çizgilerine sahip olan bir rehber-kitabın çok ötesinde bir kitap olduğu görülür. Dahası bu kitap, münferid kelimelerle ilgilenen sıradan bir kâmûs değil, bir süslü terkipler/ibareler kâmûsunu temsil etmektedir.⁵²

Se'âlibî (ö. 429/1038) tarafından kaleme alınan *Nesru'n-Nazm*, *Secu'n-Nesr*, *Nazmu'n-Nesr*, *Sihru'l-Belâğa*, *el-Mübhic*, *Simâru'l-Kulûb* gibi eserlerin ihtiva ettiği “kelimeleri, teşbihleri, terkipleri, meselleri ve deyimsel ifadeleri içeren süslü nesr”i Râğîb el-İsfahânî'nin kitabının temsil ettiği görülmektedir. Hatta *Mecma'u'l-Belâğa*, Se'âlibî'nin *Sihru'l-Belâğası*nı anımsatmaktadır. Ama Râğîb el-İsfahânî'nin *Mecma'u'l-Belâğa*'sı, temaların

45 İbn Sikkî't, *Kitabü'l-Elfâz*, tah. Fahrüddin Kabâve, Beyrut-Lübnan, 1998.

46 Hemedânî, Abdurrahman b. İsa, *Kitabü'l-Elfâzi'l-Kitabiyye*, Beyrut, 1885.

47 Kudame b. Cafer, Ebu'l-Ferec, *Cevâbiru'l-Elfâz*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut-Lübnan, 1985.

48 İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed, *Mutehayyiru'l-Elfâz*, tah. Hilâl Naci, Bağdad, 1970.

49 Asmâ'î, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Halil İbrâhîm Atiyye- Ramazan Abdüttevab, Kâhire, 1987; İbn Fâris, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Ramazan Abdüttevab, Kâhire, 1982; Ebû Hâtîm es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Fark*, *Kitâbâni fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtîm Sâlih Dâmin, Beyrût, 1987; Sâbit b. Ebî Sâbit, *Kitâbu'l-Fark*, *Kitâbâni fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtîm Sâlih Dâmin, Beyrût, 1987.

50 Bkz. Kara, Ömer, *Kur'ân Lugatçiliği ve Tefsîr'de Yakınanlamlılık ve Nüans -Râğîb el-İsfahânî Örneği*, Ahenk Yayınları, Van, 2007, s. 87 vd.

51 Sadan, Joseph, “Mâiden's Hair and Starry Skies-Imagery system and ma'ani guides; the practical side of Arabic poetics as demonstrated in two manuscripts-”, *Israel Oriental Studies*, XI (1991), Telaviv, s. 72.

52 Bkz. Sadan, “Mâiden's”, s. 72 vd.

bölümlenmesi ve alt bölümlenmelerinin kalitesinden ve imgelerin farklı elementleri arasındaki ayırımından dolayı kendisinden önceki tüm derlemeleri aşmıştır. Öyle ki bu kitap, sanatsal yazılar için kaynak mesabesinde gerçek bir kâmûs olarak görülmektedir.⁵³

Farklı bir açıdan bu eser, linguistik farklar üzerine yazılan kitapların, sözlüklerin ve benzerlerinin geleneğini izler. Örneğin Râğib el-İsfahânî'nin kitabındaki bazı kısa pasajlar, Se'âlibî'nin başka bir kitabı olan *Fıkhü'l-Luğa*'daki hâkim teknikleri temsil etmektedir. Tıpkı Se'âlibî'nin eseri gibi, terâdüflerin derlenmesiyle, okuyucuyu onlar arasındaki farkları gözlemlemeye sevkmesi ve böylece de okuyucuya yazılarında bu hacimli leksik servetin kullanımını kolaylaştırması tasarlanmıştır. Özetle *Mecma'u'l-Belâğa*, birkaç yönden, esasen de farklı materyal türlerinin, onları ele alma metodlarının ve kitabın dizayn edilmesinde gözetilen farklı pratik faydaların terkibi açısından tamamıyla yeni bir eserdir.⁵⁴

Râğib, eserini önce “had” (had-hudûd) başlıklarına ayırmış; eseri 16 hudûd olarak tasnif etmiştir. Birincisinde, “akıl, zıddı ve bunlarla ilgili müfredâtı”, ikincisinde “nutk ve ilgili müfredâtı”, üçüncüsünde “kötü ve iyi ahlak, velâyet, siyâdet, zayıflık, kuvvetlilik ve bunlarla ilgili müfredâtı”, dördüncüsünde “mal, kazanma, çalışma, emel, himmet ve bunlarla ilgili müfredâtı”, beşincisinde “ata, hibe, almak-vermek ve bunlarla ilgili müfredâtı”, altıncısında “harp, savaşçı, harp aletleri ve bunlarla ilgili müfredâtı”, yedincisinde “sevgi, kin, haset, öfke gibi kalbî eylemler ve bunlarla ilgili müfredâtı”, sekizincisinde “güzellik, çirkinlik, gençlik, yaşlılık ve bunlarla ilgili müfredâtı”, dokuzuncusunda “akrabalık, yakınlık, annelik, babalık ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onuncusunda “yiyecekler, içecekler, beslenme, giyecekler, sevinç ve bunlarla ilgili müfredâtı”, on birincisinde “açlık, doyma, yemekler, yemek çeşitleri, içecekler, çeşitleri ve aletleri, kokular ve bunlarla ilgili müfredâtı”, on ikincisinde “yürümek, koşmak, inmek ve bunlarla ilgili müfredâtı”, on üçüncüsünde “takva, dindarlık, zaman, ağlamak, sabr, hastalık, ölüm, uyku ve bunlarla ilgili müfredâtı”, on dördüncüsü “gökler, yıldızlar, yağmur, rüzgâr, nebat, şecer, ateş, binalar, sıcaklık soğukluk ve bunlarla ilgili müfredâtı”, on beşincisinde “hayvanları, at, deve, sekiz çeşit evcil hayvanı, vahşileri, kuşları, eşekleri, sığırları ve bunlarla ilgili müfredâtı”, on altıncı ve sonuncusunda ise “funûn-i muhtelife” ismiyle çeşitli konularla ilgili merviyâtı sunmaktadır.

Râğib, bu on altı haddi kendi içlerinde bab seviyesinde bölmek suretiyle eserin iç sistematiğini oluşturmuştur. Her babın içeriğini “bab” başlığına yerleştirdiği kelimeyle ilişkili olan müfredât ile kurgulamış; her bir kelimenin eşanlamlılarını veya yakınanlamlılarını sıralamıştır. Aralarında fark varsa onları ihmal etmemiştir. İlgili müsemmanın hakîki anlamlarını karşılayan kelimeleri; peşi sıra yananlam itibariyle (teşbîh, mecâz, kinâye,

53 Bkz. Sadan, “Mâiden's”, s. 72 vd.

54 Bkz. Sadan, “Mâiden's”, s. 72 vd.

istiare...) aynı anlama gelen kelimeleri sunmaktadır. Ve en yoğun olan açıklama biçimi, bab başlığına taşıdığı kelimenin terkip, ifade grubu, deyimsel ibareler olarak ifadelendirdiği tipleri de sıralamasıdır. Ayrıca başlığa taşınan kelimenin zıddlarını ve mütekâriplerini ve bununla ilgili olan müfredâtı da bazen aynı madde içinde ele alabilmektedir ki bu yönüyle *Kitabu'l-Elfâz*ların tekniğini yansıtır. Râğib, eserinde bütün bu malzemeleri sunarken yoğun şevâhîde yer vermektedir. Başta şiir metinleri olmak üzere âyet ve hadis metinlerini, meselleri, kelâm-ı kibâr örneklerini kullanmaktadır.

Joseph Sadan, Serî er-Reffâ'nın eseriyle beraber *Mecmau'l-Belâğa*'yı merkeze almak suretiyle Arap belâğat ve şiirinin betimleme sistemini ve süslü nesirde Arap estetik normlarına etkisini bir makalesinde tahlil eder.⁵⁵ İlgili makale, Ömer Kara tarafından Türkçeye aktarılmıştır.⁵⁶

3. Nakdu'l-Edeb Tadında Belâğatın Kayıp Halkası: Efânînü'l-Belâğa

Râğib el-İsfahânî'nin *Efânînü'l-Belâğa* adlı eseri bugüne kadar Belâğat ilminin literatür halkasında yer almamaktadır. Terceme-i hal eserlerinde böyle bir eseri olduğu ifade edilmekle birlikte mefkud olduğu ve günümüze ulaşmadığı ifade edilmektedir. Örneğin Suyûtî, Ziriklî, Kannevcî, Kâtip Çelebî, İsmail Paşa ve Hansarî; Râğib'in böyle bir eseri olduğunu ifade etmektedirler.⁵⁷ Hatta Suyûtî, bu eseri gördüğünü kaydetmektedir.⁵⁸ Eser, bulunamadığı için tabakat kitapları, bu eserin Râğib'in *Mecmau'l-Belâğa*'sı veya *Me'ânî'l-Kebîr*'i olabileceğini iddia etmişlerdir.⁵⁹ Rawson ise, *Me'ânî'l-Kebîr* ile *Efânînü'l-Belâğa*'nın aynı kitap olabileceğini kaydeder. Meani'l-Kebîr günümüze ulaşmadığı için bunu doğrulama imkânına sahip değiliz. Ancak Rowson, adsız bir yazma nüshası Yale Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Landberg, nr. 165) kayıtlı olan ve şiirde belâğat ölçülerini ele alan çalışmanın, Râğib'in edebiyata dair üçüncü kitabı olarak kaynaklarda *Efânînü'l-Belâğa* adıyla geçen eser olabileceğini belirtir⁶⁰ ki bu doğrudur. Yaklaşık on yılı aşkın bir süredir peşinde olduğumuz bu eserin yazma nüshasını, Rawson'un ifadesinden hareketle, Yale Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulduk ve elde ettik.

55 Sadan, Joseph, "Mâiden's Hair and Starry Skies-Imagery system and ma'ani guides; the practical side of Arabic poetics as demonstrated in two manuscripts-", *Israel Oriental Studies*, XI (1991), Telaviv, s. 57-88.

56 Sadan, Joseph, "Bakirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler -Betimleme Sistemi ve Me'âni Rehberleri; İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belâğatının Pratik Yönü: I-II", çev. Ömer Kara, *Nüşba Şarkiyat Araştırmalar Dergisi*, III/10, 2003, s. 63-81; III/11, s. 67-84.

57 Suyûtî, Celâluddin, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğavîyyîn ve'n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrût, ts., II/297; Ziriklî, Hayruddin b. Mahmûd, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, ys., 2002, II/255; Kannevcî, Sıddık b. Hasan, *Ebcedü'l-Ulûmi'l-Vesî'i'l-Merkûm fî Beyâni Abvâli'l-Ulûm*, tah. Abdülcebbar Zekkâr, Beyrût, 1978, III/68; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I/81; Bağdâdî, İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, İstanbul, 1951, I/311; Hansarî, Muhammed Bakır el-İsfahânî, *Ravdâtü'l-Cennât fî Abvâli'l-Ulemâ ve's-Sadât*, Beyrût, 1991, III/216.

58 Suyûtî, *Buğye*, II/297.

59 Râğib el-İsfahânî, *Mecmau'l-Belâğa* (tah. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî), Amman: Mektebetü'l-Aksa, 1987/1406, I/6 dipnot: 1; Râğib el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, tah.: Safvân Adnân Dâvûdî, Dimeşk, 1992, s. 11. (Bu baskı, *Müfredât*' şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.)

60 Rowson, "al-Râghib al-İsfahânî", VIII/389-90.

Eser, Yale University Library Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Landberg MSS 165 numarada kayıtlıdır. İlgili yazma eser, kırmızı ve yeşil renkli çiçek motifleriyle süslü bir dış kapağa sahiptir. Dış kapağın içerisinde Landberg 165 kaydı; sonradan kaydedildiği belli olan 'Efânünü'l-Belağ'e(?)' kaydı bulunmaktadır. İç kapakta ise "*Kitâbün min Kelâmi'r-Râğib fi'l-Bedî -Ġarerallahu leh ve limen deâ li kâtibih bi'l-mağfireti-*" kaydı mevcuttur ki, kaydın dua kısmındaki "*kâtibih*" kaydı, bize, yazmanın müellif hattı olmadığını ve bir müstensih tarafından istinsah edildiğini göstermektedir.

Yazma metin, 39 varaktan oluşmaktadır. İlk sayfası mevcut olup son kısmı tamam değildir; muhtemelen bir veya iki sayfası eksiktir. Çünkü eserin, "içindekiler" kısmında en son bab olan "serikât" a (şiiir hırsızlığı) iki sayfa ayrıldığını, ana girişten sonra serikât çeşitlerini sadece ismen yazıldığını; ikinci sayfanın bitirilmiş olduğunu dikkate alırsak, bundan sonra ya bir ya da iki sayfanın kayıp olması kuvvetle muhtemeldir. Bunu destekleyen diğer bir unsur ise aynı dönemin belâğat kaynaklarının (nakdü's-şî'r, kitâbü's-şî'r vb.) serikât kısmını genellikle son bahis olarak ele almasıdır.

Bilindiği üzere, Belâğat başlangıçta Nahiv ilmi içerisinde satır aralarında başlamış, daha sonra bir taraftan tefsîr literatüründe *İ'câzü'l-Kur'ân*; bir taraftan da nakdü'l-edeb literatürü içerisinde gelişmeye başlamıştır. Süreci biraz aralayacak olursak, Sibeveyh (ö. 180) ve Câhız (ö. 255) ile nahiv ve dil ilimleri içerisinde başını gösteren Belâğat ilminin konuları, bir taraftan *İ'câzü'l-Kur'ân*, öteki taraftan da şiiir ve nakdu's-şiiir alanları içerisinde gelişme göstermiştir. İbn Mukaffa'nın (ö. 147), *el-Edebü'l-Kebîr* ve *el-Edebü's-Sağîr*'i, Ebû Ubeyde'nin (ö. 209) *en-Nekâiz beyne Cerir ve Ferazdak*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Edebü'l-Kâtib, eş-Şî'r ve's-Su'arâ* ve *Kitâbü's-Şî'r'i*, Müberred'in (ö. 285), *el-Belâğ'a*'sı, Mufaddal b. Seleme'nin (ö. 291) *el-Fâhîr*'i; Sa'leb'in (ö. 291) *Kavâidü's-Şî'r'i*, İbn Mu'tezz'in (ö. 296) *el-Bedî*'i gibi eserlerde belâğat kendini gösterir. İbn Tabatabâi'nin (ö. 322), *İ'yâru's-Şî'r'i*, Veşşâ'nın (ö. 325) *Kitabu'l-Fâdil*'i; Ebubekir es-Sûlî'nin (ö. 336) *Edebü'l-Küttâb*'i; Kudâme b. Cafer'in (ö. 337) *Nakdu's-Şî'r* ve *Nakdu'n-Nesr*'i, Nahhâs'ın (ö. 338) *Sinâ'atu'l-Küttâb*'i; Farabî'nin (ö. 339) *Cevâmiü's-Şî'r'i*; Zeccâcî'nin (ö. 340) *Tefsîru Risâleti Edebi'l-Küttâb*'i; İbn Vehb'in (ö. 372), *el-Burhân fi Vücûhi'l-Beyân*'ı, Ebû Ahmed el-Askerî'nin (ö. 382) *el-Masûn fi'l-Edeb*'i; Merzubânî'nin (ö. 384) *el-Muvaşşab*'ı, Rummânî'nin (ö. 388) *en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'ân*'ı, Hâtimî'nin (ö. 388) *Hilyetü'l-Muhâdara fi Sinâ'ati's-Şî'r'i*, Ali el-Cürçânî'nin (ö. 392) *el-Visâte*'si, Askerî'nin (ö. 395) *Kitâbü's-Sinâ'ateyn: eş-Şî'r ve'n-Nesr*'i, Bâkılânî'nin (ö. 403) *İ'câzü'l-Kur'ân*'ı, Abdülkerim en-Nehşelî'nin (ö. 405) *el-Mümte' fi Sinâ'ati's-Şî'r'i* Râğib'in dönemine kadarki şiiir sanatı ve nakd düzlemindeki belâğat çalışmalarını karşılamaktadır.

Râğib'tan sonra Se'âlibî'nin (ö. 429) *Sihru'l-Belâğ'a*'sı, Ali b. Halef el-Kâtib'in (ö. 437) *Mevâddü'l-Beyân*'ı, İbn Reşîk el-Kayravânî'nin (ö. 463), *el-Umde fi Sinâ'ati's-Şî'r* ve

Nakdih'i, İbn Sinân el-Hafâcî'nin (ö. 466) *Sirru'l-Fesâhe*'si, Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 474) *Esrâru'l-Belâğa*'sı (ve *Delâilü'l-İ'câz*); İbn Münkiz'in (ö. 584) *el-Bedî' fi Nakdi's-Şi'r*'i, Fahrüddin Râzî'nin (ö. 606) *Nihâyetü'l-İ'câz*'i; Sekkâkî'nin (ö. 626) *Miftâhu'l-Ulûm*'u ile halka devam etmektedir.

Râğıb'ın vefat tarihi 400'lü yılların ilk çeyreği olduğuna göre, eseri, sanatü's-şî'r veya nakdu's-şî'r edebiyatının geliştiği dönemlerin tam orta yerine rast gelmektedir. Bu dönemde Belâğat henüz müstakilleşmemiştir. Nakdü's-Şî'r geleneği içerisinde devam etmektedir. Güzel şiir nasıl yazılır, kötü şiir nasıl tenkit edilir mantığı içerisinde Nakd edebiyatının eserleri yazıldığından dolayı bu eserlerde belâğat sanatları da dağınık bir şekilde yer almaktadır. Bu dönemde, hatta ta Sekkâkî'ye kadar belâğat, beyân ve bedî' kavramlarının hepsi “belâğat”ı ifade eder şekilde kullanılmaktadır. Bu yüzden de Râğıb'ın eseri de bir nakdü's-şî'r özelliği taşımaktadır. Sistematiği de bu minvalde kurulmuştur. Gerek girişindeki ifadelerinden gerekse eserin sistematiğinden bunu görmek mümkündür.

Hal böyle olunca, ilgili eser şiir düzleminde -Râğıb'ın dönemi itibariyle- belâğatın çeşitli konularının kendisine ait bir kurguyla sunulmasından ibarettir. Girişte Râğıb, besmele-hamdele-salve'nin peşine “İ'câzü'l-Kur'ân”a kısa bir vurgu yaptıktan sonra eserin, metinde adı zikredilmeyen önemli birisi tarafından şiirlerin iyi ve kötüsünün ayırt edilmesinde önem arzeden nakd aletlerinin yazılması yönündeki talebi sonucunda yazıldığını vurgulamaktadır. Sonra şiir inşâdında insanları (şairleri) dört kısma ayırır. Birinci grup, şiir inşâd etmeyen, şiirin iyisini ve kötüsünü bilmeyen, sadece rivâyet eden şahıslar; ikinci grup, şiir yazan, ama ne yazdığını bilmeyen şahıslardır. Bu iki grup, istenmeyen (kötü) gruptur. Üçüncü grup, şiiri bilen; ama şiir yazamayan şahıslardır. Bu grup övgüye layıktır. Dördüncü grup ise hem şiiri bilen hem de şiir yazan şahıslardır. Bu grup ise bu konuda zirvedir. Bu tasnifi sunduktan sonra kendisinden öncekilerin yolunu izlediğini; onların kelâmlarının mübhemlerini tavih ettiğini; mücmellerini tafsîl ettiğini, ihmal ettikleri noktalarını tebyîn ettiğini; ihtisar düzeyinde kalarak nazm ve nesirdeki bedî' sanatlarının yöntemlerini imla ettiğini kaydetmektedir.⁶¹

Dikkat edilirse Râğıb, eserin mukaddimesinde “şiir” sanatını merkeze almakta; bir anlamda şair tasnifinde verdiği dörtlü gruptan son grubu (yani şiir sanatında zirve olanları) dikkate alarak “mükemmel bir şiirdeki belâğat sanatları”nı sunmayı denemektedir. Kuşkusuz burada kullanılan “bedî' sanatları” ibaresindeki bedî' kelimesi, teknik anlamda belâğatın bir alt bilim dalı anlamından ziyâde, -dönemi itibariyle- genel anlamda belâğat ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır.

Yazmanın içeriğine ve sistematiğine baktığımızda, eserin 21 bab olarak tasarlandığını ve mukaddime kısmında bunların tefri edildiğini görürüz. Birinci bab, kelâmın kısımları;

61 Bkz. Râğıb, *Efâninü'l-Belâğa*, vr. 1a.

ikinci bab, hakikat ve mecâz; üçüncü bab, belâğat; dördüncü bab, hazf; beşinci bab, tecnîs ve çeşitleri; altıncı bab, tashîf; yedinci bab, mutâbaka; sekizinci bab, mukâbele; dokuzuncu bab, tedârük; onuncu bab, iki zıddın arasını cemetmek; on birinci bab, tebyîn; on ikinci bab, taksîm; on üçüncü bab, îğâl; on dördüncü bab, iltifât; on beşinci bab, tarsî'; on altıncı bab, tasrî'; on yedinci bab, istitrâd; on sekizinci bab, nazm; on dokuzuncu bab, vezn; yirminci bab, nakdu'-şî'; yirmi birinci bab, serikât ve çeşitleri.

Son olarak şunu kaydetmek yerinde olacaktır. Eserin yazım tarzı şu şekilde tasarlanmıştır: Râğîb, bab başlığına taşıdığı konuları, kendi içinde tanımlayıp ihtiyaç var ise taksim etmekte; taksimdeki kavramları ayrıca tanımlamakta ve örneklendirmektedir. Örneklendirmelerin büyük bir çoğunluğu, şiiirlerden oluşmakta; kısmen Arap nesir örneklerine ve mesellerine yer verilmektedir. Konularda ihtilaf var ise tartışmakta ve sahih olanlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Eser, çok muhtasar olarak tasarlanmıştır. Ancak bazı konuları, biraz geniş tuttuğu gözden kaçmamaktadır. Şevâhid düzeyinde şairlerin isimlerini belli oranda verirken, bazen de muğlak bırakmaktadır. İlgili eser, tarafımızdan tenkitli neşri yapılmış olup yakında yayınlanacaktır.

4. Tashîhü'l-Lisân Alanına Mütevazı Bir Katkı: Hulâsatu Islâhi'l-Mantık

Lahn (dil hataları) olgusu, İslâm toplumuna Arap unsurunun dışında öteki dil ve dinlerden insanların katılması sebebiyle Emeviler döneminde yoğunlaşmıştır. Bu yüzden Arap dilcileri tarafından, dilin sahih kullanımıyla ilgili risâleler yazılmaya başlanmıştır. “*Labnü'l-Avâm, Labnü'l-Havâs*”⁶² isimli eserler yanında “*teskîfu'l-lisân, takvîmü'l-lisân, el-fasîh*”⁶³ gibi isimlerle de yoğun bir literatür oluşmuştur.⁶⁴

61 Bkz. Râğîb, *Efânînü'l-Belâğa*, vr 1a.

62 Örneğin bkz. Kisâi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza, *Labnu'l-Âmme*, tah. Abdülaziz Matar, Kahire, 1988; Zübeydî, Ebubekir Muhammed b. Hasan, *Labnu'l-Avâm*, tah. Ramazan Abduttevvab, Kahire, 2000; İbn Hanbelî, Raziyyuddin Muhammed b. İbrahim, *Babru'l-Avâm fima Esâbe fihî'l-Avâm*, tah. İzzuddin et-Tenûhi, Dimeşk, 1927; İbn Hanbelî, *Sehmü'l-Elhâz fi Vehmi'l-Elfâz*, tah. Hatim Sâlih Dâmin, Beyrut, 1985; Hariri, Kâsim b. Ali, *Dürretü'l-Ğavâss fi Evbâmi'l-Havâss ve Şerbuha ve Hevâşihâ ve Tekmiletühâ*, tah. Abdulhafız Ferağî-Ali el-Karni, Beyrut-Kahire, 1996; Cevâlikî, Mevhub b. Ahmed, *Tekmiletü Islâbi ma teğalleta fihî'l-Âmme*, tah. İzzuddin et-Tenûhi, Dimeşk, 1936.

63 Örneğin bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Edebü'l-Kâtib*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1963; Sa'leb, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya, *Kitabü'l-Fasîh*, tah. Atf Medkur, Kahire, ts.; Gulâm Sa'leb, Ebû Omer b. Abdülvâhid el-Mutarriz, *Kitabu Fâiti'l-Fasîh*, tah. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Kahire, 1986; İbn Deresteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Cafer, *Tashîhu'l-Fasîh*, tah. Abdullah el-Cebbûri, Bağdad, 1975; İbn Cebban, Muhammed b. Ali, *Şerbu Fasîhi Sa'leb*, tah. Abdulcebbâr Cafer, (mastur), Bağdad, 1974; İbn Fâris, Ahmed b. Fâris, *Temâmü Fasîhi'l-Kelâm*, tah. Zeyyan Ahmed el-Hac İbrahim, 1995; İbn Hişam el-Lahmi, *el-Medbel ila Takvîmü'l-Lisân*, tah. Hatim Sâlih Dâmin, Beyrut, 2003; İbn Hişam el-Lahmi, *Şerbu'l-Fasîh*, tah. Mehdi Ubeyd, Bağdad, 1988; İbn Nâkıya el-Bağdâdî, Abdullah b. Ahmed, *Şerbu'l-Fasîh*, tah. Abdulvehhâb Muhammed Ali el-Advânî, (mastur), Câmîatü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Adab, Kahire, 1973; İbn Cevzi, Abdurrahman b. Ali, *Takvîmü'l-Lisân*, tah. Abdülaziz Matar, Kahire, 1966; Sikillî, Ebû Hafs Omer b. Halef, *Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cinân*, tah. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut-Lübnan, 1990.

64 *Labn, tashif, taskif olguları ve literatürü* için bkz. Kaddur, Ahmed Muhammed, *Musannefâtü'l-Labn ve'r-Teskîfi'l-Luğavî batte'l-karni'l-Âşiri'l-Hicrî*, Dimeşk, 1996; Abduttevvab, Ramazan, *Labnü'l-Âmme ve'r-Tatavvuru'l-Luğavî*, Kahire, 2000; Muhammed, İsrake Nuruddin es-Safi, *Kaziyyetü'l-Labn fi'l-Luğati'l-Arabiyye hatta nihâyeti'l-Karni'r-Rabi'i'l-Hicrî*, (mastur), Câmîatü Bahri'l-Ğazal, Hortum, 2010; Matar, Abdülaziz, *Labnü'l-Âmme fi Dav'i'd-Divâsâti'l-Luğavîyyeti'l-Hadise*, Kahire, 1967.

Bu eserlerden biri de İbn Sikkî'tin dil hatalarını düzeltmek için yazdığı *İslâhu'l-Mantık*⁶⁵ adlı eseridir. Eser üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁶⁶ İlgili eseri ve beyitlerini, bazı müellifler şerhetmiştir: Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370) ve Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merîsî (ö. 460) eseri şerhetmiştir. Sîrâfî de kitabın beyitlerini şerhetmiştir: Sîrâfî, Ebû Muhammed Yusuf b. Hasan (ö. 385), *Şerhu Ebyâti İslâhi'l-Mantık*, tah. Yasin Muhammed Sevvas, Dubai, 1992. Bazıları tertip ve tehzib etmiştir. Örneğin Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616), eseri yeniden tertip etmiş (*el-Meşûfu'l-Mu'lem fi Tertîbi'l-İslâh ala Hurûfi'l-Mu'cem*, Mekke, 1403), Ebû Ali Hasan b. Muzaffer en-Nisâburî (ö. 442) ve Hatîb Tebrîzî Ebû Zekerîyya Yahya b. Ali (ö. 502) eseri (*Tebzîbu İslâhi'l-Mantık*, Kahire, 1325) tehzib etmiştir.

Ayrıca eserin ihtisarlari mevcuttur: Ebu'l-Mekârim Ali b. Muhammed b. Hibetullah en-Nahvî (ö. 561), Nasiruddin Abdusseyyid el-Mutarrizî (610), Avnuddin Yahya b. Muhammed b. Hebire el-Vezir (ö. 560) yanında, eseri Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Ali el-Mağribî, ihtisar etmiştir: *el-Münebbal: Muhtasarı İslâhi'l-Mantık*, tah. Cemal Talebe, Beyrut, 1994.

Bu ihtisarlardan biri de, Râğîb'inkidir: *Hulâsatu İslâhi'l-Mantık*. Birkaç yazma nüshası mevcuttur.⁶⁷ Eser, Fevzi Mes'ud tarafından neşredilmiştir.⁶⁸

5. Gerçekleş(e)memiş Bir Hülya: el-Elfâzu'l-Müterâdife ale'l-Ma'ne'l-Vâhid ve ma Beyneha mine'l-Furûki'l-Gâmize

Râğîb, *Müfredât*'ının mukaddimesinde “*Bu eserin [Müfredât] peşine -Allâh izin verir ve ömrüm yeterse- bir ma'nâyâ gelen müterâdif kelimeleri ve bunlar arasındaki gizli farkları ortaya koyan bir kitâb yazacağım*”⁶⁹ demiştir. Bununla da kalmamış; *Müfredât*'ın çeşitli yerlerinde mütekârib kelimelerin anlamlarının ayrıştırılması konusunda sıkça “*bunların açıklaması, bu kitaptan sonraki kitapta yapılacaktır*” gibi ifâdelerle söz konusu kitâba birçok atıfta bulunmuştur. Örneğin *takvâ* ve *korku* anlamını taşıyan kelimelerden bazılarının (*havf*, *haşyet* vb.) geçtiği âyetleri zikrettikten sonra “*bu lafızlardan her birine âit olduğu anlamı vermek, bu kitaptan sonraki bir kitapta olacaktır.*” (وتخصيص كل واحد من هذه الالفاظ له ما بعد هذا الكتاب)⁷⁰ Tin ve zeytin kelimelerinin anlamları için iki vecih zikrettikten sonra, “*bu ikisinin kullanıldıkları yerler ve özel anlamları,*

65 İbn Sikkî, Ebû Yusuf Yakub b. İshak, *İslâhu'l-Mantık*, şerh.-tah. Ahmed Muhammed Şakir-Abdusselam Muhammed Harun, Mısır, 1956.

66 İbn Sikkî ve *İslâhu'l-Mantık* hakkında bkz. Brockelmann, Carl, *Taribu'l-Edebi'l-Arabî*, Ar. Çev. Abdulhalim en-Neccâr, Kahire, 1959, II/205 vd.

67 Câmîatu Ümmi'l-Kura, Merkezû Buhûsi'l-İslâmiyye, nr.: 316; Mektebetü't-Teymuriyye, nr.: 137; Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, nr. 9800.

68 Râğîb el-İsfahânî, *Kitabu Hulâsati İslâhi'l-Mantık: Dirâse Luğavîyye*, tah. Fevzi Mesud, Riyad, 1991.

69 Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986, s. 4.

70 Râğîb, *Müfredât*, s. 833.

*bu kitaptan sonraki bir kitapla ilgilidir.*⁷¹ “*سورة*” kelimesinin ‘ذهب’ (altın) ile kullanılması ve ‘القي’ ile birlikteliğinin; ‘اساوير’ kelimesinin ise ‘فضة’ (gümüş) ile kullanılması, ‘حلو’ ile birlikteliğinin bir kısım faydaları vardır; bunun yeri ise bu kitâbın dışındaki bir kitaptır.”⁷² ‘شعب’ kelimesinin bir kısım anlamlarını verdikten sonra, “bunun detaylarının açıklamasının, bu kitâbtan sonraki bir kitâba âit olduğunu” (يختص بما بعد) ⁷³ ifâde etmektedir. ‘ونر’ maddesinde de “ويذرون ازواجاً”⁷⁴ âyetinde ‘يذرون’ dedi de, ‘يتركون’ ve ‘يخلفون’ demedi; bu, inşâllâh bundan sonraki bir kitapta zikredilecek”⁷⁵ demektedir. Ayrıca ‘ظاهر’⁷⁶, ‘عام’⁷⁷, ‘أفئدة’⁷⁸, ‘نظر’⁷⁹, ‘هالك’⁸⁰, ‘ونر’⁸¹, ‘يمين’⁸², ‘يوم’⁸³ kelimelerinin açıklanmasında benzer ifâdeler kullanılmaktadır. Ama bunlar içinde en açık olanı, ‘يقين’ maddesindeki şu ifâdesidir: “علم اليقين، عین اليقين، وحق اليقين’ aralarında farklar vardır ki, bu kitâbın dışında bir kitapta zikredilmiştir.”⁸⁴ İlâveten ilgili esere Tefsîrinde de atıfta bulunmaktadır.⁸⁵

Bütün bunlar göz önüne alınınca, Râğıb’ın bu eseri yazmaya kesin karar verdiği anlaşılmalı, berâber, -en azından *Müfredât*’ı bitirdiği zamana kadar- kesin bir şekilde yazdığına dâir bir açıklık yoktur; çünkü bütün bu yerlerdeki *sonra* vurgusu, mukaddimedeki ‘bu kitâbın peşine yazacağım’ ifadesiyle birlikte düşünülürse, o ana kadar yazmadığını ortaya koymaktadır. Bu durumda şu soruyu sormak yerinde olur: Peki Râğıb, yazımı ömrünün son yıllarına tekâbüle eden *Müfredât*’tan sonra, mukaddimedeki sözünü ettiği “*el-Elfâzu'l-Müterâdife alâ Ma'nen Vâhidin vemâ Beynehümâ mine'l-Furûki'l-Ġâmiza*” adlı eseri yazmış mıdır? Yazmış ise günümüze ulaşmış mıdır?

Râğıb’ın yukarıda yazmaktan söz ettiği eserini yazıp yazmadığına dâir bir araştırma yaptık. Gerek basılı veya yazma olarak günümüze gelen eserleri, gerekse kaynaklarda sâdece isminden söz edilen ve günümüze ulaşmayan eserleri arasında bu isimle bir eserine -ne yazık ki- rastlayamadık. Sâdece *Müfredât*’ın mukaddimesindeki kendi ifâdesinden ve atıflarından başka...

71 Râğıb, *Müfredât*, s. 102.

72 Râğıb, *Müfredât*, s. 361.

73 Râğıb, *Müfredât*, s. 384.

74 2. Bakara, 240.

75 Râğıb, *Müfredât*, s. 814.

76 Râğıb, *Müfredât*, s. 474.

77 Râğıb, *Müfredât*, s. 527.

78 Râğıb, *Müfredât*, s. 585.

79 Râğıb, *Müfredât*, s. 759.

80 Râğıb, *Müfredât*, s. 793.

81 Râğıb, *Müfredât*, s. 814.

82 Râğıb, *Müfredât*, s. 849.

83 Râğıb, *Müfredât*, s. 850.

84 Râğıb, *Müfredât*, s. 848.

85 Râğıb, *Müfredât*, s. 12. (Râğıb, *Yazma Tefsîr*, vr. 54’dan naklen)

Ancak araştırmalarımız sırasında Ceyyânî'nin *el-Elfâzu'l-Muhtelefe fi'l-Me'âni'l-Mü'telefe* adlı eserini tahkik eden Muhammed Hasan Avvâd'ın kitabı tanıttığı bölümde terâdüf geleneği ile ilgili eserler arasında Râğıb'ın *Mecmau'l-Belâğa* adlı eserini kaydetmesi,⁸⁶ onun yazmayı düşündüğü eserin bu olup olmadığı istihfâmını bizde oluşturdu. Daha sonra tercüme ettiğimiz bir makâlenin⁸⁷ konu edindiği elyazması eserlerden birinin Râğıb'ın *Mecma'* olduğunu gördük. Kaynaklarda isminden söz edilen ve üç elyazma nüshası⁸⁸ bulunan bu eser hakkında ilk bilgilerimizi Joseph Sadan'ın ilgili makâlesinden elde ettik. O, bu eserin Se'âlibî'nin *Sibru'l-Belâğa*⁸⁹ isimli kitabına benzediğini; fakat *Mecma'*ın, bölümlerin ve alt bölümlerin daha özenli bir ayırıma tâbi tutulması; farklı unsurlar arasındaki farklılara işaret edilmesi ile onu aştuğunu ifade etmekteydi.⁹⁰ Bizim için asıl önemli olan ise Sadan'ın şu açıklamasıydı: “*Bu derleme, linguistik farklılıklar (müterâdifler vb.), sözlükler ve benzerleri hakkında yazılan kitapların geleneğini tâkip etmektedir. Örneğin Râğıb el-İsfahânî'nin Kitâb'ındaki bazı kısa pasajlar, Se'âlibî'ye âit başka bir kitap olan Fıkhu'l-Luğa'daki yaygın teknikleri andırmaktadır... Müterâdifleri derlemekle, okuyucunun bunlar arasındaki farkları farkedebilmesine; bu eserindeki muazzam leksik serveti kolay elde etmesine niyet edilmiştir...*”⁹¹

Sadan'ın bu açıklamaları, bu eserin furûk kaynağı olabileceği fikrine ulaştırmıştı ki, eserin Ömer Abdürrahmân es-Sârîsî tarafından doktora tezi olarak tahkik edildiğini, 1986 yılında basıldığını⁹² tesbit ettik ve esere ulaştık. Yaptığımız inceleme sonucunda eserin bilinen anlamıyla tam bir furûk kitabı olarak düzenlenmediğini; Sadan'ın da tesbit ettiği gibi Se'âlibî'nin *Fıkhu'l-Luğa* ve *Sibru'l-Belâğa* adlı eserlerinin metodlarını *cem'* eden; -eserin muhakkıkının da tesbit ettiği gibi-⁹³ daha geniş bir perspektifle ‘lafızları farklı, *ma'nâları* yakın olan müfredât’ı da toplayan çok yönlü tekniğe sâhip *Mu'cemü'l-Meânî* türünde bir eser olduğunu; müterâdiflere yoğun bir şekilde yer vermekle berâber, aralarındaki farkları da ihmâl etmediğini⁹⁴ gördük.

86 Ceyyânî, *Elfâz*, s. 89.

87 Sadan, Joseph, “Mâidens’ Hair and Starry Skies –Imagery System and Me’âni Guides; The Practical Side of Arabic Poetics as Demonstrated in Two Manuscripts-”, *IOS*, vol. XI, Telaviv, 1991, 57-88. (Sadan, Joseph, “Bâkirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler –Betimleme Sistemi ve Me’âni Rehberleri: İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belâğatının Pratik Yönü-I”, çev.: Ömer Kara, *Nüşa*, yıl: 3, sayı: 10, s. 63-81; (Sadan, Joseph, “Bâkirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler- Betimleme Sistemi ve Me’âni Rehberleri: İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belâğatının Pratik Yönü-II”, çev.: Ömer Kara, *Nüşa*, yıl: 3, sayı: 10, s. 67-84).

88 *Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.*, III. Ahmed Böl., nr.: 2500; nr.: 2390, 192 vr.; *Me’badi'l-Mabûtât*, Edeb, 716, 197 vr.

89 Bkz.: Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik, *Sibru'l-Belâğa ve Sirru'l-Berâe*, tsh. Abdüsselâm el-Hüfi, Beyrut, ts.

90 Sadan, “Mâidens”, s. 73.

91 Sadan, “Mâidens”, s. 73.

92 Râğıb, *Mecmau'l-Belâğa*, tah.: Ö. A. Sârîsî, Amman, 1987, 1. c. (568 s.), 2. c. (569-1172).

93 Râğıb, *Mecma'*, s. 29 (Muhakkıkın notu).

94 Râğıb, daha çok müterâdif kelimeleri vermeye kendini adanmış gibidir; müterâdifler arasındaki farkları furûk geleneğindeki gibi iki kelime arasındaki fark şudur (الفرق بين) şeklinde vermekten ziyâde aralarındaki *nüansları* çoğunlukla metin içinde okuyucunun bulacağı şekilde yaydığını; yer yer de müterâdifleri şart, istisnâ edatları ve bazı kayıtlarla birbirinden ayırdığını görüyoruz. Geniş açıklama ve örnekler için bkz.: Kara, “Furûka Giriş -II”, s. 230-1.

Sârîsî, Râğıb'ın yazacağını söylediği kitâbın⁹⁵ *Dürretü't-Te'vîl* adlı eseri olduğunu iddiâ etmektedir. O, Râğıb'ın müterâdifler arasındaki farkları ortaya çıkaracağı yargısını bu kitâbın karşıladığını söylemekte; eserden seçtiği fark örnekleriyle yargısını temellendirmeye çalışmaktadır.⁹⁶ Ahmed Hasan Ferhat, Sârîsî'nin bu iddiâsını Râğıb'ın *Müfredât*'ta zikrettiği eserin müterâdif olduğu sanılan kelimeler arasındaki farkları ele alan bir furûk eseri iken, *Dürretü't-Te'vîl*'in ise -isminden de anlaşılacağı üzere- iştirâk konusuna odaklanmış bir eser olduğunu söyleyerek çürütmekte; müellifin verdiği örneklerde furûk konusunun işlenmediğini açıklamaktadır.⁹⁷ Ahmed Hasan Ferhat'a cevap mâhiyetinde yazdığı makâlesinde de Sârîsî, Ferhat'ın iddiâsına yanıt vermekle beraber önceki söylediklerini tekrâr etmek sûretiyle yetersiz kalmakta ve iddiâsını temellendirememektedir.⁹⁸ Öte yandan *Dürretü't-Tenzîl* adlı eseri İskâfî'ye nispet edilen elyazmalarından hareketle ona nispet ederek tahkik eden Muhammed Mustafa Aydın da, kitâbın İskâfî'ye nispetini temellendirmek için Sârîsî'nin söz konusu iddiâsını Ahmed Hasan Ferhat'ın ifâdeleriyle çürütme yolunu tercih etmektedir.⁹⁹

Yukarıdaki tartışma, temelde *Dürretü't-Te'vîl*'in Râğıb'a mı, İskâfî'ye mi ait olduğu tartışmasıdır ve *Mecma*'ın tahkikli yayınından çok öncedir. Kanaatimizce, Sârîsî'nin sırf *Dürre*'nin Râğıb'a isnadını ispat etmek için bu eseri 'furûk' alanında bir eser olduğunu kaydederek argüman olarak kullanması, imkansızdır. Bu manada Ahmed Hasan Ferhat haklıdır; ancak eserin -Sârîsî'ye cevap olarak- bir "iştirak" (çokanlamlılık) eseri olduğunu kaydetmesi ise anlamsızdır. İlgili eserin Râğıb'a nispetini sağlamlaştıracak başka kuvvetli deliller zaten mevcuttur. Bu tür temelsiz ve yanlış bir delil, ispat yerine inkârî söz konusu edebilir. Çünkü kanaatimizce, Râğıb'ın *Müfredât*'ta sözünü ettiği eser, mütekâribler arasındaki gizli farkları ele almayı hedefleyen bir furûk eseridir; *Dürretü't-Tenzîl* ise Kur'ân âyetlerinde *lafız* itibâriyle paralellik arzeden ibarelerdeki cüz'î farklılıkların âyetlerin anlaşılmasına ne katkı sağladığını ortaya koymaya çalışan; bir anlamda *müteşâbih* âyetlerdeki *lafız* farklılıklarının teâruzunu gidermeyi amaçlayan bir eserdir. Yani bir "el-müteşâbihü'l-lafzî" kaynağıdır. Bir örnek üzerinden sözlerimizi muşahaslaştırmaya çalışalım. Râğıb'ın *Dürre*'deki ilk maddesi, "وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا..." (Bakara, 2/35) ve "وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا" (Arâf, 7/19) âyetlerini ele almaktadır. Âyetlere bakınca "يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ...كُلَا مِنْ" kısmı, -noktalı yerin dışında- tamâmen aynıdır; farklılaşan sâdece *kûlâ* kelimesinin başındaki *fe* ve *vav* harfleridir. Râğıb, burada *müteşâbih* olan âyetin bu kısmında *fe* ve *vav* harflerinin âyete

95 Râğıb, *Müfredât*, s. 4.

96 Sârîsî, Ömer Abdürrahmân, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Cühûduhu fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, Ürdün: Amman, 1987, s. 75-77.

97 Ferhat, Ahmed Hasan, "Kitâbü Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl lâ Tasihhu Nisbetuhu ile'r-Râğıb el-İsfahânî", *MŞDİ*, cilt: 6, sayı: 15, Kuveyt, 1989, s. 33-41.

98 Bkz.: Sârîsî, Ömer Abdürrahmân, "Havle Nisbeti Kitâbi Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl", *MMLAÜ*, yıl: 18, sayı: 47, Ürdün, 1994, s. 258-263.

99 İskâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hatib el-İsfahânî, *Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl*, tah.: Muhammed Mustafa Aydın, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 2001, s. 117-125.

ne tür bir *ma'nâ* kattığını ortaya koymaktadır. Eserin başından sonuna kadar seçilmiş metinleri tamâmen bu mantığa dayalıdır; âyetlerdeki aynı olan ibarelerin dışındaki *lafız* farklılıklarının âyete ne kattığını açıklamayı amaçlamaktadır. Bu *lafız* farklılıkları, hangi konu veya konularla ilintili ise açıklamalar da ona göre yapılmaktadır. Birisinde atıf konusu, ötekinde iki mütekâribin farkı, bir diğesinde *takdim-te'bir*, başkalarında *marifelik-nekralık*, *zamîrin farklılaşması*, *lafız farklılığı* vb. konular olmaktadır.

Kitâbın esâs telif amacı bu olmakla berâber, lafız farklılığı mütekâribler olunca bu durumda bu mütekârib kelimelerin farklarını vermiştir. Örneğin '7. âyet' başlığında verdiği üç *müteşâbih* âyetin farklı *lafızları* olan 'إلى' ve 'على' mevsulleri arasındaki farkları vermiştir.¹⁰⁰ Yine '12. âyet' başlığında verdiği iki *müteşâbih* âyetin farklı *lafızları* 'إلى' ve 'على' harf-i cerleri olunca bunların da farklarını zikretmiştir.¹⁰¹ '14. âyet' başlığında 'الفينا' ile 'وجنا' kelimeleri,¹⁰² aynı başlık altında 'يعلم' ve 'يعقل' kelimeleri¹⁰³ arasındaki farkları sunmuştur. Ama Ferhat'ın iddiâ ettiği iştirâk (çokanlamlılık) konusunda herhangi bir örneğe rastlamadık. Dolayısıyla *Dürretü't-Te'vîl*, muhtevâsında furûka yönelik açıklamaları barındırsa da, ne Sârîsî'nin iddiâ ettiği gibi, bir Furûk kaynağıdır; ne de Ferhat'ın iddiâ ettiği gibi, bir iştirâk kaynağıdır. O, bir *lafzî müteşâbih* kaynağıdır.

Hâl böyle olunca Sârîsî'nin iddiasının aksine, Râğîb'in sözünü ettiği furûk eseri, *Dürretü't-Te'vîl* de değildir. Çünkü içerisinde furûkla ilgili sınırlı malzemeleri taşıması, onu furûk kaynağı yapmaz. Râğîb'in *Müfredât*'ı da yoğun bir şekilde furûk malzemesi içermektedir; hattâ *Zerîası* da. Ama bu, birincisini *Ğarîbu'l-Kur'ân Sözlüğü* olmkatan; ötekini de *tasavvufî* kaynak olmkatan çıkarıp salt bir furûk kaynağı yapamadığı gibi, *Dürre*'yi de *müteşâbihât* sınırından çıkarıp furûk kaynağı yapamaz.

Son olarak Brockelmann'ın "müellif bu eserin (*Müfredât*'ın) mukaddimesinde Kur'ân'daki bütün müterâdif kelimeleri (el-elfâzu'l-müterâdife ale'l-mane'l-vâhid ve ma beyneha mine'l-furûki'l-ğamize) içine alacak olan ikinci bir eserini haber vermektedir. Belki de, *Tefsîru'l-Kur'ân* (Ayasofya, 212) böyle meydana gelmiştir. Fakat bununla Kur'ân'da birçok yerde farklı ifadeler ile tekrar edilen âyetlere dair *Dürretü't-Te'vîl* de kastedilmiş olabilir."¹⁰⁴ şeklindeki ifadesine dikkat edilirse, Râğîb'in sözünü ettiği eserinin *Tefsîri* olacağını vehmettirmektedir. Tefsîrinde furûka önem verdiği bir gerçekse de, bu eserin tefsîri ile özdeşleştirilmesi mümkün gözükmemektedir. Çünkü tefsîri, bir furûk eseri olarak tanzim edilmemiştir. *Dürretü't-Te'vîl* olamayacağını ise yukarıda ortaya koymaya çalıştık.

100 Bkz.: Râğîb el-İsfahânî, *Tefsîru Dürretü't-Te'vîl fi Müteşâbibi't-Tenzîl*, Süleymâniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr.: 25, vr. 10a-b.

101 Bkz.: Râğîb, *Dürre*, vr. 15a-b.

102 Bkz.: Râğîb, *Dürre*, 17a-b.

103 Bkz.: Râğîb, *Dürre*, 17b-18a.

104 Brockelmann, "*Râğîb İsfahânî*", *İA*, İstanbul, 1993, IX/593-4.

Sonuç itibâriyle Râğib'in *Müfredât*'ın girişinde sözünü ettiği kitâbı, ne *Mecma*'ı, ne *Tefsîri*, ne de *Dürre*'sidir. Elimizde ve kaynaklarda Râğib'in sözünü ettiği furûk eseri mevcut olmadığına göre, onu yazmaya fırsat bulamamış olabilir. Yahut da yazdıysa bile ya günümüze ulaşmamıştır veya herhangi bir kütüphane köşesinde mahtut olarak beklemektedir. Bu bağlamda *Müfredât*'ın muhakkıkı Safvân Davûdî, *Müfredât* mukaddimesinde ve *Tefsîr*'inde geçen ifâdelerinden hareketle Râğib'in eserlerinin listesini verdiği yerde 22. eser olarak *Tabkîku'l-Elfâzi'l-Müterâdife ale'l-Ma'ne'l-Vâhid* ismini kaydetmiş olsa da,¹⁰⁵ bu, eserin yazılmadığı veya en azından günümüze gelmediği gerçeğini değiştirmemektedir. Bu noktada Râğib gibi devasa bir şahsiyetin furûk alanındaki eserinin günümüze ulaşmamasının tek tesellisi, Râğib'in furûk malzemelerinin birçoğunu *Müfredât*, *Tefsîr*, *Zerî'a* gibi eserlerinde muhafaza etmiş olmasıdır.

6. Hacmi Küçük; İçeriği Değerli Bir Furûk Örneği: er-Risâle fi Zikri'l-Vâhid ve'l-Ehad

İki yazma nüshasını¹⁰⁶ tespit edebildiğimiz ve incelediğimiz risâle, vâhid ve ehad kelimelerinin etimolojik, retorik, sentaktik, stilistik, morfolojik, leksik, semantik; hatta felsefi ve teolojik açıdan farklarını ortaya koyan muhtasar ama başarılı bir furûk örneğini temsil eder. Mukaddimesinden anlaşıldığı üzere, eserlerinde sıkça üstad, fâdil şeyh diye söz ettiği Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin isteği üzerine yazmıştır. Risâlenin içeriğinin belli bir kısmı, *Müfredât*'ın ilgili maddelerinde mevcuttur.¹⁰⁷ Sârîsî, *Tabkîk*'in İran nüshasının sonunda risâlenin yer aldığını da ifade etmekte;¹⁰⁸ -daha sonra açıklayacağımız gibi- İran'daki tahkik adıyla sunulan eserin müellifin *İtikâd* adlı eserinin bir nüshası olduğundan dolayı, eserin teolojik açıklamalarına itibar ederek itikat kategorisinde sunmaktadır. Eser, Sârîsî tarafından yayınlanmıştır.¹⁰⁹

7. Kelimelerin Kökeni ve Morfolojisine Odaklı Mefkud Bir Eser: Usûlu'l-İştikâk

Râğib'in böyle bir eseri olduğunu *Müfredât*'ta yaptığı iki atıftan anlıyoruz. Râğib, “c-d-r” maddesinde “ceydere” kelimesini açıklarken “*biz bu kelimeyi Usûlu'l-İştikâk'ta açıkladık*” demektedir.¹¹⁰ Bir başka yerde de “*Usûlu'l-İştikâk eserinde açıklandığı üzere*” şeklinde atıfta bulunmaktadır.¹¹¹ Ancak eserin yazma nüshasını tespit edemedik.

105 Râğib, *Müfredât*, s. 12.

106 *Süleymaniye Ktp.*, Esad Efendi, nr.: 3654, 12-14 vr; *Atif Efendi Ktp.*, nr.: 1267, 33-34 vr.

107 Râğib, *Müfredât*, s. 66, 857-58.

108 Sârîsî, *Râğib*, s. 55.

109 Amman: Dârü'l-Furkan, 1992.

110 Râğib, *Müfredât*, s. 189.

111 Râğib, *Müfredât*, s. 118.

8. Lafızlar Arası İlişkilerdeki Prensipere Dair Mefkud Bir Eser Daha: Risâle fi'l-Kavânîni'd-Dâlle alâ Tahkîki Münâsebâtî'l-Elfâz

Râğıb, Müfredât'ın mukaddimesinde bu eserine işaret etmektedir. Müfredâtın sözlük özelliklerini ortaya koyarken bu eserde kelimeler arasındaki münasebeti imkân nisbetinde ortaya koyduğunu; bu münasebetin tespit kurallarını ise özel bir risâlede ele aldığını kaydetmektedir.¹¹² Başka kaynaklarda ismine rastlayamadığımız gibi, yazma nüshasını da tespit edemedik.

9. Edebiyat-Şiir Alanında Mefkud Bir Eser: Kitâbü'l-Meânî'l-Kebîr

Râğıb'ın *Dürretu't-Te'vîl*'in mukaddimesinde işaret ettiği¹¹³ *Kitâbü'l-Meânî'l-Kebîr* adlı eseri¹¹⁴ günümüze ulaşmamıştır. Râğıb'ın öncesinde ve zamanında –teknik terim olarak Belâğat'ın bir alt kolu olan İlmü'l-Me'ânî anlamından farklı olarak- me'ânî kelimesinin bazı esere izafe edildiğini, isim olarak verildiğini biliyoruz. *Kitâbü'l-Me'ânî*, *Kitâbü Me'ânî's-Şi'r*, *Kitâbü Ebyâti'l-Me'ânî*, *Divânü'l-Me'ânî* gibi isimlerle anılan literatür, Cahiliye ve İslâm şiiirlerini mana, konu ve üslup açısından ele alan eserlerdir. Örneğin İbn Kuteybe'nin *el-Me'ânî'l-Kebîr*'i;¹¹⁵ Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Divânü'l-Me'ânî*'si¹¹⁶ buna örnek verilebilir. Râğıb'ın *Me'ânî'l-Kebîr*'i de, bu türde bir eser olsa gerektir.

10. Makâme Türünde Bir Eser: Makâmât

Firuzâbâdî, *Makâmât* ismiyle bir eseri ona nispet etmektedir¹¹⁷ ki, İzmir Milli Kütüphanesi kayıtlarında Râğıb'a nispet edilen *Makâmâtü's-Sâirîn* isimli bir eser mevcuttur.¹¹⁸

B. Tefsîr Alanındaki Eserleri

1. Mâide Suresi'nin Sonuna Kadar Mevcut Orijinal Bir Tefsîr: Câmiü't-Tefsîr

Râğıb'ın tamamlanmamış ya da en azından bütünüyle bize ulaşmamış olan bir tefsîri mevcuttur. İsfahânî'nin tefsîrinin ismi, *Câmiü't-Tefsîr* şeklinde *Dürre*'nin (*Hallü Müteşâbihâtî'l-Kur'ân*) son kısımlarında Kafırın suresi bölümünde zikredilmektedir.¹¹⁹ Ayrıca

112 Râğıb, *Müfredât*, s. 55.

113 Râğıb, *Dürretu't-Te'vîl*, vr. 1.

114 Kâtip Çelebi, *Keşf*, I, 15; II, 1729.

115 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Me'ânî'l-Kebîr fi Ebyâti'l-Me'ânî*, Beyrut, 1984.

116 Askerî, Ebû Hilâl, *Divânü'l-Me'ânî*, şerh. Hasan Besc, Beyrut-Lübnan, 1994. Eser hakkında bkz. Tanahi, Mahmud Muhammed, "Divânü'l-Me'ânî", *MMLAm*, LXVI/1, 1991, s. 3-27; LXVI/3, 1991, s. 430-65; Tüccar, Zülfikar, "Divânü'l-Me'ânî", *DİA*, İstanbul, 1996, IX/450.

117 Firuzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Bulğa fi Tarihi Eimmeti'n-Nabv ve'l-Luğa*, tah. Muhammed Mısıri, Kuveyt, 1407, s. 91.

118 İzmir Milli Kütüphanesi, nr. 455, 273 vr.

119 Râğıb, *Hallü Müteşâbihâtî'l-Kur'ân*, Esat Efendi, vr. 107a.

yazma bir nüshada (*Süleymaniye Ktp.*, Ayasofya, nr.: 212, 167 vr.) aynı isim mevcuttur. Ahmet Hasan Ferhat, yayınladığı kısma *Câmiu't-Tefsîr* ismini koymuştur. Yazma nüshalarında ve kaynaklarda ise genellikle *Tefsîru Râğib* şeklinde geçmektedir. Yakın dönem tabakat müelliflerinden Kâtip Çelebi'nin, bundan faydalı bir mukaddimeye sahip bir mücellelik muteber bir tefsîr;¹²⁰ Brockelmann'ın sadece *Mukaddimetü't-Tefsîr* olarak söz etmesine¹²¹ Bilmen'in Süleymaniye Ktp. Laleli Bölümü, nr.: 171'ye atfta bulunmasına,¹²² Şiî tabakat literatüründe¹²³ bu tefsîre işaret edilmesine karşın, daha erken kaynaklardan Fîruzâbâdî, tefsîrin 10 hacimli ciltten oluştuğunu,¹²⁴ Kannevcî de, Taberî, Râzî ve öteki müfessirlerin eserleri gibi hacimli olduğunu ifade etmektedir.¹²⁵

Tefsîrini mümtaz kılan en önemli unsurlardan biri, 32 fasıl halinde hazırlamış olduğu Tefsîr Usûlüyle ilgili mukaddimesidir. İlk üç fasılda kelimenin taksimine ve lafız-mana ilişkisine yoğunlaşır. Burada lafızların sınırlı, anlamların ise sonsuz olması öncülünden hareketle lafzın taksimatını ve dil alt yapısını sunar. Özellikle iştirâk-müşterek (çokanlamlılık) konusu üzerinde genişçe durur. Modern dönemlerde hermenötik alanında tartışılan metin-özne-nesne ilişkisine getirdiği açılım ilginçtir: Hitabın anlaşılması konusunda önemli üç engelin (afet) bulunduğunu; bunlardan birincisinin hitabın –müşterek veya hafî olması gibi- kendi yapısından (lafız veya anlamından); ikincisinin –Allah'ı tenzih ederek metnin kastettiği anlamını tasavvur zayıflığı yönünden muhatıbdan (metin sahibi); üçüncüsünün ise ya hitabın kastettiğini anlamada özürülü olması (anlayış kıtlığı) ya da zihninin başka şeylerle meşgul olması cihetinden muhatabtan kaynaklandığını ifade etmektedir. Bunun bir devamı olarak, tefsîrde ihtilafın, ya lafzın iştirâkinden/çokanlamlılığından; ya müfessirlerin mezhebî duruşundan/dünya görüşünden; ya da müfessirlerin lafızdan manaya veya manadan lafza doğru yaklaşımlarından neşet ettiğine vurgu yapmaktadır. Bir başka fasılda kelâm türlerinden (haber, istihbâr, emir, nehiy, taleb, şefaât) Kur'ân'ın ihtiva ettiklerini sunar. Kur'ân'ın beyân keyfiyetinde, özellikle müteşâbih âyetleri Arapçaya ve Belâğât'a vakıf olanların anlayabileceğini; ama anlamının herkesin dil ve öteki alanlardaki bilgi seviyesine ve ihtisas alanlarına göre farklılaşacağını ifade etmektedir. Yorumlama faaliyeti açısından önem arzeden “tefsîr” ve “te'vîl” kavramlarının nüanslarını, tefsîrin daha çok lafız ve müfredâtta; te'vîlin ise anlam ve terkiplerde olduğu şeklinde netleştirir; tefsîri metin düzeyinde anlama; te'vîli ise daha geniş kavrama ve derinlere inme şeklinde algılar. Râğib, özellikle tefsîrinin bütün kısımlarına pratik olarak ilmek ilmek dokuduğu bir anlam etrafında odaklanan yakınanlamlı kelimelerin nüanslarının açıklanmasının metnin gerçek anlamını yakalamada önemli bir unsur olduğunu bir başlıkta detaylandırır ve aynı müsemmanın farklı isimlerle anılmasının farklı maksat ve

120 Kâtip Çelebi, *Keşf*, I, 447.

121 Brockelmann, *Tarih*, V, 211; ilgili md., IX, 593.

122 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul, 1974, II/441.

123 Hansârî, *Ravzât*, III, 198; Ağa Büzürg-i Tahrani, *Zerî'a*, V, 45; Isbahânî Mirza Abdullah, *Riyâz*, II, 172.

124 Fîruzâbâdî, *Bulğa*, s. 91.

125 Kannevcî, *Ebcad*, II, 186.

anlamaları öncelimesinden kaynaklandığına dikkat çeker. Sonraki iki fasılda hakikat-mecaz, umum-husus, muhkem-müteşâbih kavramlarının Tefsîr Metodolojisi açısından kapsamını irdeler. Kur’ân’ın i’câzına geniş yer verir; i’câzı, nazmın fesahati ve belâğati ile ilişkili olan i’câz; insanları muaraza yapmaktan menetme şeklindeki i’câz (sarfe görüşü) şeklinde iki kısma ayırır. Özellikle Mutezile’ye nispet edilen sarfe görüşünü benimser ve temellendirmeye çalışır. Tefsîr ilminin önemli bir ilim olmasını, bir şeyin konusunun, yaptığı işin ve gayesinin önemli olmasına göre anlam kazanacağı öncülünden hareketle konusunun kelâmullah olması; eylem şeklinin kapalı olan kısımlarının izharı ve maksadının ise dünyada Kur’ân’a sınımsız sarılma; ahirette de gerçek saadete ulaşma olmasıyla irtibatlandırır. Bir kişinin Kur’ân’ı tefsîr edebilmesi için, sarf, iştikâk ve nahviyle dile, kırâate, sebep-i nüzuller başta olmak üzere âsâr ve ahbâra, sünnete, tüm elfâz bahsiyle usûl-i fıkha, furu fıkha, zühde, kelâma, vehbî ilme sahip olması gerektiğini söyler.

Râğıb, Tefsîrinde rivâyet tefsîrinin önemli unsurlarını kullanır; âyetleri, âyetlerle; hadislerle, sahabe-tabiiun kavliyle açıklar; kırâat farklılıklarının –sahih şâzz ayırımına fazla itina göstermeden- anlam farklılıklarına işaret eder; -varsa- sebep-i nüzulü âyetlerin anlaşılmasına araç yapar; nesh olgusunu ilgili âyetlerde uygular. Dil açısından lafızların sarfi açılımlarına; etimolojik kökenlerine ve gramatik yapılarına önem verir. İştihad olarak şiirden zaman zaman yararlanır. Dirâyet açısından ahlak ve zühd ile ilgili âyetlerin tefsîrinde sûfi geleneğin; inanç ve itikatla ilgili âyetlerin tefsîrinde kelâm ve felsefecilerin; ahkâm âyetlerinin tefsîrinde fıkıh mezheplerinin görüşlerinden mümkün mertebe yararlanır. Gerek dil, gerekse yorum açısından benimsemediği görüşleri eleştirir. Râğıb’ın Tefsîri, geleneksel filolojiyi doğrudan felsefi gelenekten alınan kavramlarla; teolojik ve hukukî terminolojiyle; hatta sûfi geleneğin diliyle mükemmel ve yeni bir yolla birleştirmeyi becermiştir. Râğıb’ın tefsîrini asıl kıymetlendiren husus, Mukaddime’de üzerinde durduğu “mütekâripler arasındaki nüansların tespitini” hemen hemen her âyette pratik olarak uygulamasıdır ki, bu açıdan bir özgünlüğe ve orjinaliteye sahip olup, kendisinden sonra gelen (Şevkânî, Beydâvî, Suyûtî, Ebu’s-Suûd, Âlûsî gibi) müfessirleri ciddi bir biçimde etkilemiştir.¹²⁶

Yazma Nüshaları: Tefsîrin Mâide suresinin sonuna kadar elimize ulaşmasını sağlayan, metin olarak tamamen aynı ve birbirini tamamlayan birçok yazma nüshası bulunmaktadır. İlgili yazmaları şöyle tavsif edebiliriz:

1. (Süleymaniye Ktp, Ayasofya, nr. 171, 69 vr.) nüshası, mukaddime, Fâtîha ve Bakara’nın ilk beş âyetini muhtevidir. Kitap ismi, “Tefsîru’l-Kur’ân” şeklindedir. Yazmanın ilk sayfasında da “*Tefsîru’r-Râğıb el-İsfahânî ala sureti’l-Fâtîha ve evâili sureti’l-Bakara*” ismi yer almaktadır. İlk satırlarda da “Kale’ş-şeyh Ebu’l-Kâsım Râğıb” ibaresi geçmektedir.¹²⁷

126 Geniş bilgi için bkz. Mutîrî, Abdullah b. Avvâd b. Luveyhik, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Cübûdubu fi’t-Tefsîr ve Ulûmu’l-Kur’ân*, Mastur, Câmîiatu’l-İslâmiyye, Külliyyetu’l-Kur’ânî’l-Kerim, Kısmî’t-Tefsîr, Medine, 1410, s. 174 vd.; Sârisî, *Râğıb*, s. 205 vd.

127 Şiddî, Adil b. Ali b. Ahmed, *Tefsîru’r-Râğıb el-İsfahânî: Tabkik ve Dirâse Min Evveli Sureti Al-i İmrân hatta nihâyeti’l-*

Bu yazmanın, diğer iki nüshası Riyad Melik Faysal el-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye Merkezi'nde ve Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de 5253 numarada bulunmaktadır. 168 varaktır.¹²⁸

2. (*Süleymaniye Ktp.*, Ayasofya, nr.: 212, 167 vr.) nüshası, “Câmiü't-tef(â)sir” ismini taşımakta; Mukaddime, Fâtiha ve Bakara 223. âyetine kadar olan kısmı ihtiva etmektedir. Kapakta “*el-Kitatu'l-Ûlâ min Tefsîri'l-İmam Ebi'l-Kâsım Râğib el-İsfahânî*” ibaresi yer almaktadır. 274 vr. olduğu kaydı yer almakla beraber nüsha 167 vr.'tan oluşmaktadır.¹²⁹

3. (Süleymaniye Ktp. Veliyyüddin Carullah, nr.: 84, 356 vr.) nüshası, Fâtiha suresinin besmelenin tefsîrindeki “فادا قولك زيد حسن لفظ مشترك يصح ان يعنى به...” ibaresiyle başlamaktadır. Mukaddime ve besmelenin baş kısmı eksiktir. Yazmanın sonu ise Mâide suresinin son (120.) âyetiyle bitmektedir.¹³⁰

4. (*Mektebetü Ma'hedi'l-Mahtûtât*, Câmiatu Düveli'l-Arabiyye, Mikrofilm, nr. 98, birinci cüz.) nüshası, (Süleymaniye, Veliyyüddin Carullah, nr. 84)'deki nüshanın mikrofilmidir. 295 vr.'tan müteşekkildir. Bakara, Al-i İmrân, Nisâ ve Mâide surelerinin tefsîrini havidir. İlk varak ve son varak, tıpkı Veliyyüddin Carullah nüshasındaki gibidir.¹³¹

5. (*Ed-Dürer ve't-Te'vîl fi Mesâbibi't-Tenzîl*, Merkezi Buhûsî'l-İlmî, Câmiatü Ümmi'l-Kura, nr. 1114) nüshası, Şiddî'nin ifadesine göre, (Carullah, nr. 84)'deki nüshanın mikrofilm ve aynıdır. Bu nüshada, eserin Râğib el-İsfahânî'nin imlasiyla yazıldığına dair bir metin mevcuttur. Ne var ki, bunun ne kadar doğru olduğunu tespit etme imkânımız yoktur.¹³²

6. (Feyzullah Efendi, nr. 69, vr. 160) nüshası, (Ayasofya, nr. 212) ile aynıdır.¹³³ İki mikrofilm nüshası, Kahire Ma'hedu İhyai'l-Mahtûtâtî'l-Arabî ve Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye Kütüphanesinde mevcuttur.¹³⁴

7. (*en-Nikâtü'l-Kur'âniyye, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.* Emanet Hazinesi, nr.: 1616, 67 vr.) nüshası, bu isimle (Ayasofya, nr. 171)'deki nüsha gibi Mukaddime, Fâtiha suresi ve Bakara'nın ilk beş âyetini kapsamaktadır.¹³⁵ Bu yazmanın bir mikrofilm, Riyad Câ-

Âyet 113 min suretil Mâide, Câmiatu Ummi'l-Kura, Külliyyetü'd-Da've ve Usulü'd-Din, Kitab ve's-Sünne Bölümü, Doktora tezi, Mekke, 1417, s. 390; Serdar, Hind binti Muhammed b. Zâhid, *Tefsîru'r-Râğib el-İsfahânî dirâseten ve tabkîken min Sureti'n-Nisâ âyet 114 ve hatta nihâyeti sureti'l-Mâide*, (mastır), Câmiatü Ümmi'l-Kura, ed-Dirâsâtü'l-Ulya, Mekke, 1422, s. 138.

128 Ğurâb, Muhammed Abdulaziz Besyûnî, *Menbecü'r-Râğib el-İsfahânî fi't-Tefsîr mea tabkîki Mukaddimetih ve tefsîrih li sureteyi'l-Fâtiha ve'l-Bakara*, doktora, Câmiatü Tanta, Külliyyetü'l-Adab, Tanta, 1999, II/21.

129 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 389-90; Serdar, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 137; Ğurâb, *Menbecü'r-Râğib*, II/20-1.

130 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 388-9; Serdar, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 136; Ğurâb, *Menbecü'r-Râğib*, II/18-20.

131 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 389; Serdar, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 137; Ğurâb, *Menbecü'r-Râğib*, II/18-20.

132 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 389; Serdar, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 137; Ğurâb, *Menbecü'r-Râğib*, II/18-20.

133 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 390; Serdar, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 138.

134 Ğurâb, *Menbecü'r-Râğib*, II/23.

135 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 391; Serdar, *Tefsîru'r-Râğib*, s. 138-9.

miatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye Merkez kütüphanesinde aynı isimle bulunmaktadırlar.¹³⁶

8. (Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, Tefsîr Teymur, nr. 361, 33 vr.) Dârü'l-Kütübi'l-Misriyyede mikrofilm halindeki bu nüsha sadece mukaddime kısmını ihtiva etmektedir. İlk sayfasında “Mukaddimetü Tefsîri'l-allame eş-şehir Ebu'l-Kâsım er-Râğıb el-İsfahânî” kaydı mevcuttur.¹³⁷

Râğıb'a Nispet Edilen Ama Ona Ait Olmayan Yazma Nüshalar: Bunların dışında kütüphane kayıtlarında, kaynaklarda ve yazma kapaklarında Râğıb'a nispet edilen yedi ayrı nüshanın,¹³⁸ Râğıb'ın tefsîriyle bir ilişkisi yoktur. Şöyle ki;

1. “*Köprülü Ktp.*, Fazıl Ahmed Paşa, nr.: 100, 218 vr” yazması: Köprülü Kütüphanesi Yazmaları Fihristi'nde Ramazan Şeşen, eser üzerinde Râğıb'a nispet edilmesinden hareketle ilgili eseri Râğıb'a nispet etmiştir. Şiddî, bu nüshayı incelediğini Râğıb'ın yukarıdaki nüshalarda sözü edilen tefsîrle yakından uzaktan ilişkisi olmadığını vurgulamaktadır.¹³⁹

2. “Süleymaniye, Carullah, nr. 86” yazma: Bunun bir mikrofilm, Kahire Câmîatü'd-Düvelî'l-Arabiyye'ye ait olan Mektebetü Ma'hedi'l-Mahtûtât'ta (Tefsîr, nr. 99); diğer bir mikrofilm de Câmîatü Ümmî'l-Kura Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi'de (nr. 1115)'de bulunmaktadır. Bu nüsha, Yusuf suresiyle başlayıp Ahzab suresiyle bitmektedir. Ancak bu eser, Râğıb'a ait değildir. Aksine Şemsuddin Mahmud b. Ebu'l-Kâsım el-İsfahânî'ye (ö. 749) ait olan *Envâru'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye* adlı eserin bir parçasıdır. 746 yılında bittiği kaydı yanında müellifin ismi Mahmud b. Ebi'l-Kâsım b. Ahmed eş-Şâfî el-İsfahânî şeklinde mevcuttur. Müellifin ismindeki “Ebu'l-Kâsım İsfahânî” künye ve nisbesi Râğıb'a nisbetine sebep olmuş olabilir.¹⁴⁰

3. “Konya, Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 19, vr. 259” yazma, 685 yılında istinsah edilmiş olup bazı kaynaklar tarafından Râğıb'a nispet edilmektedir. İlgili nüshayı, Ahmed Ferhat incelemiş, Râğıb'a ait olmadığını görmüştür.¹⁴¹

4. “Bağdad Kadiriyye Kütüphanesi, nr. 60” yazma, “Câmiü't-Tefasir” ismine sahiptir. Ahmed Ferhat, ilgili nüshayı incelemiş, Râğıb'a ait olmadığını ifade etmiştir.¹⁴²

5. “Bağdat Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, nr. 224” yazma, Müminun suresinin

136 Ğurâb, *Menhecü'r-Râğıb*, II/21-22.

137 Ğurâb, *Menhecü'r-Râğıb*, II/24.

138 *Köprülü Ktp.*, Fazıl Ahmed Paşa, nr.: 100, 218 vr; *Süleymaniye*, Carullah, nr. 86; Konya Yusuf Ağa, no: 19, vr. 259; *Bağdad Kadiriyye Kütüphanesi*, nr. 60; *Bağdat Üniversitesi Merkez Kütüphanesi*, nr. 224; *Millet Kütüphanesi*, Feyzullah Efendi, nr. 63, 64; *Mekke Mescid-i Haram Kütüphanesi*, Tefsîr, nr. 137.

139 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğıb*, s. 392.

140 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğıb*, s. 393.

141 Mutîrî, *er-Râğıb el-İsfahânî*, s. 201; Şiddî, *Tefsîru'r-Râğıb*, s. 393-94.

142 Ferhat, Muhammed İkbâl Ahmed, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Menhecühü fi'r-Tefsîr mea tabkiki tefsîrihi: Sureti'l-Bakara*, doktora, Câmîatu Zeytuniyye, Tunus, s. 33; Şiddî, *Tefsîru'r-Râğıb*, s. 394.

başındaki âyetlerin tefsîrini yapmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar, söz konusu yerde bu yazmayı bulamadıklarını ifade etmişlerdir.¹⁴³

6. “Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 62, 63” Bu yazma da Râğîb Isfahânî’ye ait değildir.¹⁴⁴

7. “Mekke Mescid-i Haram Kütüphanesi, Tefsîr, nr. 137”. Râğîb’in tefsîri olarak kendisine nispet edilen bu yazma, 294 vr. olup Müfredât’ının bir yazma nüshasıdır. Geç dönemde kaleme alınmış bir yazmadır; 1194 yılında istinsah edilmiştir.¹⁴⁵

Eserin yazma nüshalarıyla ilgili verdiğimiz bu malumattan sonra yapılan neşirlere ve üzerinde yapılan çalışmalara da temas etmek istiyoruz. Tefsîrin mukaddime kısmı birçok defa istinsah edilmiş ve defalarca basılmıştır.¹⁴⁶ Ahmed Hasan Ferhât, Mukaddime, Fâtiha suresi ve Bakara suresinin ilk beş âyetini birlikte neşretmiştir.¹⁴⁷ Son zamanlarda Salahaddin en-Nâhî’nin *el-Havâlid min Ârâi’r-Râğîb el-Isfahânî fi Felsefeti’l-Ablâk ve’t-Teşrî’ ve’t-Tasavvuf* (Amman 1987) adlı eserine ek olarak da basılmıştır. Muhammed İkbâl Ahmed Ferhat, Bakara suresinin tahkikiyle birlikte tefsîrdeki metodunu doktora seviyesinde incelemiştir.¹⁴⁸ Muhammed Abdulaziz Besyûnî Ğurâb, tefsîrdeki metodu yanında mukaddime, Fâtiha ve Bakara surelerinin tahkikini yapmıştır.¹⁴⁹ Adil b. Ali b. Ahmed Şiddî, doktora seviyesinde Al-i İmrân suresinin başından Nisâ suresinin 113 âyetine kadar tenkitli neşirini yapmıştır.¹⁵⁰ Hind binti Muhammed b. Zâhid Serdar da, Nisâ 114. âyetten Mâide suresinin sonuna kadarki kısmı tahkik etmiştir.¹⁵¹ Söz konusu tenkitli neşirlerle Râğîb’in tefsîrinin mevcut kısımları (başından Mâide suresinin sonuna kadar) bilim dünyasına sunulmuştur. Ayrıca Mukaddime kısmı, Celaleddin Divlekçi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁵²

Söz konusu tefsîr üzerine bir kısım çalışmalar yapılmıştır. Muhsin Demirci, makale düzeyinde Râğîb’in hayatını ve tefsîrini ele almıştır.¹⁵³ Ahmet Ferhat’ın yayınladığı Mukaddime üzerine Taner Tuncer, yüksek lisans yapmıştır.¹⁵⁴ Mutîrî de, yüksek lisans

143 Ferhat, *er-Râğîb el-Isfahânî*, s. 33; Şiddî, *Tefsîru’r-Râğîb*, s. 394.

144 Şiddî, *Tefsîru’r-Râğîb*, s. 395.

145 Şiddî, *Tefsîru’r-Râğîb*, s. 395.

146 Kahire 1329, Kâdi Abdülcebbar’ın *Tenzihü’l-Kur’ân ani’l-metâin*’yle birlikte; Hevalid’in içerisinde.

147 Râğîb el-Isfahânî, *Mukaddimetu Câmi’i’t-Tefasir mea tefsîri’l-Fâtîba ve metali’i’l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Küveyt 1405/1985

148 Ferhat, Muhammed İkbâl Ahmed, *er-Râğîb el-Isfahânî ve Menbecühü fi’t-Tefsîr mea tahkiki tefsîrihi: Sureti’l-Bakara*, doktora, Câmîiatu Zeytuniyye, Tunus

149 Ğurâb, Muhammed Abdulaziz Besyûnî, *Menbecü’r-Râğîb el-Isfahânî fi’t-Tefsîr mea tahkiki Mukaddimetih ve tefsîrih li sureteyi’l-Fâtîba ve’l-Bakara*, doktora, Câmîiatü Tanta, Külliyyetü’l-Adab, Tanta, 1999.

150 Şiddî, Adil b. Ali b. Ahmed, *Tefsîru’r-Râğîb el-Isfahânî: Tahkik ve Dirâse Min Evveli Sureti Al-i İmrân batta nihâyet i’l-Âyet 113 min suretil Mâide*, Câmîiatu Ummi’l-Kura, Külliyyetü’d-Da’ve ve Usûli’l-Din, Kitab ve’s-Sünne Bölümü, Doktora tezi, Mekke, 1417. Aynı isimle bastırmıştır: (Medârü’l-Medan li’n-Neşr, Riyad, 2003).

151 Serdar, Hind binti Muhammed b. Zâhid, *Tefsîru’r-Râğîb el-Isfahânî dirâseten ve tahkiken min Sureti’n-Nisâ âyet 114 ve batta nihâyeti sureti’l-Mâide*, (mastur), Câmîiatü Ümmi’l-Kura, ed-Dirâsâtü’l-Ulya, Mekke, 1422.

152 Râğbet Yayınları, İstanbul, 2011.

153 Demirci, Muhsin, “er-Râğîb el-Isfahânî ve Tefsîri”, *MÜİFD*, sayı 5-6, İstanbul 1993, s. 201-215

düzeyinde tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân bağlamında Râğıb'ı tahlil etmiştir.¹⁵⁵ Tefsirin mukaddimesi ve Fatiha suresi özelinde tefsir usulü açısından bir incelemesi yüksek lisans seviyesinde yapılmıştır.¹⁵⁶ Ömer Kara ise, *Müfredât* ve tefsiri özelinde Râğıb'ın teorik, teknik ve pratik bağlamda furûk anlayışını ele almıştır.¹⁵⁷ Abdullah Temizkan da Râğıb el-İsfahani'nin Kur'ân'ı anlama ve yorumlama metodunu doktora çalışmasına taşımıştır.¹⁵⁸ Kur'ân müfredatının siyak bağlamındaki anlamlandırılması bir yüksek lisans tezinde ele alınmıştır.¹⁵⁹

2. Ğarîbü'l-Kur'ân Geleneğini Aşan Bir Kur'ân Sözlüğü: Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân (el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân)

Müellifin hem lügat hem tefsir alanındaki maharetini sergilediği bu eser, bir Kur'ân sözlüğü olarak *Ğarîbu'l-Kur'ân* geleneğine göre yazmış olduğu *Müfredât*'ıdır. İsfahânî'nin *Mecmau'l-Belâğâ*'da görülen belîğ ve dekoratif/süslü nazmına karşılık *Müfredât*'ta daha teknik ve anlaşılır bir dille icra edilmiş ince leksik sunum ve semantik analizler ağır basar.

Ğarîbu'l-Kur'ân geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden *Müfredât*, bu gelenek için bir dönüm noktası olmuş, kendinden önceki literatürden birkaç açıdan farklılık göstermiştir. Önceki eserlerin hemen hemen hepsi, tertip açısından Kur'ân surelerinin dizimini esas alırken, *Müfredât* alfabetik olarak düzenlenmiştir. Önceki ğarîb literatüründe kelime stoku, ilk muhataplarca anlaşılmayan az sayıdaki ğarîb kelimeler ile sınırlı iken *Müfredât*, Kur'ân kelimelerinin hemen hemen hepsini kapsayan hacimli bir Kur'ân sözlüğüne dönüşmüştür. Öncekilere ğarîb kelimeler, tek kelime ile karşılanırken *Müfredât*'ta sözlük mantığı ile ilgili kelimenin Kur'ân'da geçen tüm türevlerinin anlamları verilmiştir. Önceki ğarîb sözlüklerinde âyetler ve diğer şevâhid kullanılmaz iken *Müfredât*'ta kelimeyle ilgili âyetlere ve destekleyici argümanlara çokça yer verilmiştir.

Müfredât, leksikolojik açıdan *Ğarîbu'l-Kur'ân* geleneğini aşan ve tüm Kur'ân kelimelerini türevleriyle açıklayan bir Kur'ân sözlüğü mahiyetindedir. Bu özelliğiyle Arap dilinin kelime stokunun Kur'ân dışındakilere yer vermemesi ile genel leksik kaynaklardan; ğarîb kelimelerle sınırlamayıp tüm Kur'ân kelimelerini alması açısından da *Ğarîbu'l-Kur'ân* geleneğinden ayrılmaktadır. *Müfredât*, leksikografik (sözlük yapım sanatı) açıdan ise şu özelliklere sahiptir: Kur'ân'da geçen tüm kelimeler, sözlüğün maddelerine taşınmıştır.

154 Tuncer, Taner, *Râğıb el-İsfahânî ve Mukaddimetü't-Tefsiri*, SÜ SBE, Konya 1992.

155 Mutîrî, Abdullah b. Avvâd b. Luveyhik, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Cihûdubuhî fi't-Tefsiri ve Ulûmu'l-Kur'ân*, Mastır, Câmîatu'l-İslâmiyye, Külliyyetu'l-Kur'ânî'l-Kerim, Kısmî't-Tefsir, Medine, 1410.

156 Kiriş, H. Mustafa, *er-Râğıb el-İsfahani'nin Mukaddimetü't-Tefsiri adlı eseri ve Fatiha Suresindeki uygulamasının tefsir usulü açısından değerlendirilmesi*, (YL), Sivas, 2006.

157 Kara, Ömer, *Kur'ân Lugatçılığı ve Tefsir'de Yakınlıklılık ve Nüans -Râğıb el-İsfahânî Örneği-*, Ahenk Yayınları, Van, 2007.

158 Temizkan, Abdullah, *Râğıb el-İsfahânî'nin Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, (doktora), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2008.

159 Aziz, Abdülkerim, *el-Müfredetü'l-Kur'aniyye min bilâli's-siyak inde'r-Râğıb el-İsfahânî: Dirase ve Tablil*, (YL), Camiatü'l-Medine'l-Alemiyye, Külliyyetü'l-Ulumi'l-İslamiyye, Malezya, 2012.

Tertibinde, Râğıb'ın da ifade ettiği gibi, alfabetik dizim esas alınmıştır. Madde tasarımında, kelimenin etimolojisine inilerek “asl...”, “me’hûzun min...”, “müştakkun min...” gibi ifadelerle önce hakikî anlamına yer verilmiştir. Kelimenin, Kur’ân’da geçen morfolojik (sarfi) türevlerinin tümü zikredilmiş; geçen morfolojik türeve uygun âyetler gruplandırılarak ilgili anlamla özdeşleştirilmiştir. Bunların yanında kelimelerin ‘teşbihî, isti’ârî, kinâî, mecâzî yan anlamlarına da (bazen üstü’mile/ uhbire/ sümmiye/ ‘uniye/ ürîde/ üşîre/ çîle-yuqâlû ifadeleriyle; bazen de teşbih, isti’âre, mecâz, kinâyê kelimelerinin türevleriyle) işaret edilmiştir. Kısmen sentaktik açılımlara yer verilmiştir. Kelimelerin anlamlarını destekleme konusunda şevâhid olarak “âyet, kıraât vechi, akvâlû’s-selef, akvâlû’l-arab, nazım ve nesir pasajları, hadis metinleri” yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Belirgin diğer bir özelliği, âyetlerde geçen kelimelerin leksik anlamlarının seçiminde Kur’ân bağlamına yoğun bir şekilde itimat etmesi; özellikle kelimelerin insan ve Allah arasındaki kullanımında teolojik tenzih anlayışının etkisiyle “mebde-münteha” ayırımına gitmesidir. *Müfredât*’ın, tıpkı müellifin Tefsiri gibi, en önemli yönlerinden birisi, kendi leksik yapılanması ve sunumu içerisinde yakınlıklı kelimelerin nüanslarına yoğun bir şekilde ihtimam göstermesi;¹⁶⁰ bu açıdan kendisinden sonraki tefsîr, Arap dili ve furûk geleneğine yön vermesidir.

Müfredât’la ilgili gerek sözlük tekniği açısından gerekse içerik açısından bir kısım eleştiriler yapılmış ise de, hem içerik açısından kendisinden önceki leksik, filolojik ve linguistik birikim esas olmak üzere tefsîr, nahiv, sarf, kıraât, mantık, hikmet, edeb, usûl, tevhid gibi birçok konuda arkasındaki merviyâtı ve birikimi sırtlanmış; hem de kaynak açısından önceki birçok isim ve eserden beslenmiştir. Bu özellikleriyle de hem sonraki ulemânın övgüsüne mazhar olmuş,¹⁶¹ hem de Münâvî, Fîrûzâbâdî, Semîn el-Halebî gibi birçok *Ğarîbu’l-Kur’ân* ve Kur’ân sözlüğü müelliflerini; Ebû Hayyân, Ebu’s-Su’ûd, Şevkânî, Bikâ’î, Beydâvî, Âlûsî, İbn Âşûr ve Elmalılı gibi dirâyet tefsîr yazarlarını; Zerkeşî ve Suyûtî gibi Ulûmu’l-Kur’ân müelliflerini ciddi bir şekilde etkilemiştir.

Bir Kur’ân sözlüğü olarak, sonraki genel Arap leksik kaynaklarını, Kur’ân sözlüklerini ve tefsîrleri ciddi bir şekilde etkilemiştir. 50’ye yakın yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁶²

160 Münecid, Muhammed Nureddin, *et-Terâdüf fi’l-Kur’âni’l-Kerîm beyne’n-Nazarîyyeti ve’t-Ta’bîk*, Beyrut, 1997, s. 123, 134; Şâyi’, Muhammed b. Abdîrrahmân, *el-Furûku’l-Luğavîyye ve Eseruhâ fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Riyad, 1993, s. 190-194; Chaudhary, s. 67-8; Kara, Ömer, “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ Olgusunun ‘Furûk’ Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arkapları -Furûku’l-Luğavîyye’ye Giriş- (I)”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, 2003, s. 214 vd.; Kara, Ömer, “Râğıb’ın Müfredâtında Furûk Malzemeleri: Sunuş Şekilleri ve Tespit Metotları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5, sayı: 23, Samsun, 2012, s. 317-340; Kara, *Yakınlıklılık ve Nüans*, s. 107 vd, 132 vd.

161 Zerkeşî, Bedruddin, *el-Burbân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, tah. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Beyrût, 1391, I, 291; Kâtip Çelebi, *Keşf*, II, 1207; Fîrûzâbâdî, *Bulğa*, s. 91; Kannevci, *Ebced*, II, 502; Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Tevfik alâ Mühimmâti’t-Te’ârif*, ed. Muhammed Rıdvan Dâye, Beyrut-Dimeşk, 1410, s. 25; Semîn el-Halebî, *Umdetü’l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi’l-Elfâz*, tah. Muhammed et-Tuncî, Beyrut, 1993, I, 38.

162 Brockelmann, *Tarih*, V, 210.

Beyazıd Ktp., Veliiyuddin Efendi, nr.: 445, 401 vr.; nr.: 447, 208 vr.; nr.: 448, 271 vr.; nr.: 446, 160 vr.; nr.: 558, 275 vr.; *Atıf Efendi Ktp.*, nr.: 2767, 162 vr.; nr.: 278, 299 vr.; *Süleymaniye Ktp.*, Laleli, nr.: 3632; 3633; Kılıç Ali Paşa, nr.: 176; Lalâ İsmail, nr.: 21; Murad Buhârî, nr.: 43; Reşid Efendi, nr.: 117; Reisülküttâb, nr.: 1120; Gülnuş Valide Sultan, nr.: 46; Halet Efendi, nr.: 28; Ayasofya, nr.: 432; Bağdatlı Vehbi, nr.: 1920; Carullah, nr.: 2048; Hacıbekir Ağa, nr.: 77; Fatih, nr.: 5272; Esad Efendi, nr.: 3279, 454 vr.; Harput, nr.: 177; Hamidiye, nr.: 191, 329 vr.; nr.: 190, 252 vr.; *Millet Ktp.*, Murad Molla, nr.: 312, 179 vr.; nr.: 313, 326 vr.; Feyzullah Efendi, nr.: 2107, 252 vr.; nr.: 2141, 81-252 vr.; nr.: 2108, 320 vr.; *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp.*, Yazmalar, nr.: 77, 124 vr.; *İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp.*, Arapça, nr.: 3345, 329 vr.; nr.: 546, 241 vr.; *Edirne Selimeye Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, nr.: 229; *Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.*, III. Ahmed Böl., nr.: 2748, 156 vr.; nr.: 2784, 243 vr.; Revan Köşkü, nr.: 1840, 283 vr.; Medine Genel Kitaplığı, nr.: 188, 325 vr.; *Köprülü Ktp.*, Fazıl Ahmed Paşa, nr.: 1577, 226 vr.; *Hacı Selim Ağa Ktp.*: nr.: 146, 350 vr.; nr.: 145, 318 vr.; Hüdayi, nr.: 114, 58 vr.; *Nuruosmaniye Ktp.*, nr.: 599, 230 vr.; nr.: 601, 287 vr.; *Kütahya Vahit Paşa Halk Ktp.*, nr.: 394, 211 vr.; *Kayseri Raşit Efendi Ktp.*, nr.: 31, 229 vr.; *Koca Râğib Paşa Ktp.*, nr.: 1448, 225 vr.; *Türkiye Yazmalar Kollektif Kataloğu*, Antalya-Akseki, nr.: 307; 259 vr.; Amasya-Beyazıd, nr.: 1433, 310 vr.; *Medine Mektebetü'l-Mahmudiyye Ktp.*, nr.: 218, 300 vr.; nr.: 2019, 242 vr.; *Medine Arif Hikmet Ktp.*, nr.: 223/47, 225 vr.; nr.: 223/47, 351 vr.

Birçok defa basılan Müfredât, ilk defa İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si ve Suyûtî'nin *Dür-rü'l-Mensûr*'u ile birlikte neşredilmiş,¹⁶³ daha sonra birçok baskısı yapılmıştır.¹⁶⁴ Söz konusu tenkitli neşirlerden en iyisi, Safvân Adnân Dâvûdî'nin neşridir.¹⁶⁵

Davûdî'nin ifadesine göre,¹⁶⁶ Muhammed Seyyid Keylânî tahkiki, yüzlerce tahrif, tashif ve hatalarla doludur; bazı maddeleri eksiktir; Kur'ân âyetlerinin yazımında bile hatalar mevcuttur. Yine Davûdî, Muhammed Zühri el-Ğemrâvî'nin tahkikinin Kütüphanesi-i Hidiviyye'deki birkaç nüshaya dayanak yapıldığını; ama özellikle şiir beyitleri olmak üzere metinde birçok tashif, tahrif ve hatalar mevcut olduğunu söylemektedir.¹⁶⁷ Muhammed Ahmed Halefullah'ın tahkiki için de benzer şeyleri söyleyen Davûdî,¹⁶⁸ bu üç baskının hiçbirisinde tahkik bulunmadığı; hiçbir bilginin referanslarının belirtilmediğini ve bu baskıların hiçbir yazma asla dayandırılmadığını ifade etmektedir.¹⁶⁹ Öte yandan Nedim Maraşlı baskısının ise Muhammed Seyyid Keylânî'nin baskısını harfiyyen taklit

163 I-IV, Kahire, 1318, 1322.

164 Kahire 1324; nşr. Muhammed Seyyid Keylânî, Kahire 1381/1961, Tahran 1965, Kum 1362/1983, I-II, nşr. Muhammed Ahmed Halefullah, Kahire 1970; nşr. Nedim Maraşlı, Beyrut 1392/1972; nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, Dimaşk 1412/1992

165 Bkz. Kara, "Müfredât", *DİA*, XXXI, 504-5.

166 Râğib, *Müfredât*, s. 40.

167 Râğib, *Müfredât*, s. 40.

168 Râğib, *Müfredât*, s. 40.

169 Râğib, *Müfredât*, s. 40.

ettiğini; hiçbir yazma asla dayanmadığını söylemekte; bu eserin de eksik ve hatalı bir fihriste sahip olduğunu, tertibinde müellifin kendi tasarrufuyla değişimler yaptığını sözlerine eklemektedir.¹⁷⁰

Davûdî'nin yaptığı tahkîke gelince, bu neşrin oldukça ciddi bir tenkitli neşir olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Öteki baskıların aksine Davûdî, Râğîb'in hayatını, eserlerini ve çeşitli yönlerini tanıttığı, tahkîkiyle ilgili bilgiler verdiği 40 sayfalık bir mukaddime hazırlamış; dört adet yazma nüshaya dayanmış; metin içerisinde âyet, hadis, emsâl, kırâat, merviyât, şiir/beyit, özel isim, kitap, tefsîr kaideleri, dil meseleleri, usûl konuları, kelâm konuları, mantık meseleleri gibi bütün bilgi türlerini ilgili oldukları (400'e yakın) kaynaklarla referanslandırmıştır. Ayrıca eserin sonuna 24 ayrı türde fihrist¹⁷¹ eklemiş (yaklaşık 300 sayfa); kitabı son derece kullanışlı bir hale getirmiştir.

Davûdî'nin tahkîki bu özellikleriyle çok ciddi bir tahkîk çalışması ise de, kanaatimizce bu tahkîkin en büyük eksiği, kendini sadece Medine Muhammediyye'deki iki; Medine Arif Hikmet'teki iki nüsha olmak üzere dört nüshayla sınırlamış olmasıdır. Muhammediyye nüshalarından 218 varaklık yazma, asıl nüsha olarak benimsenmiştir. İkinci nüshası ise 242 varaktan oluşmaktadır. Öte yandan Arif Hikmet'teki birinci yazma, 351 varaktan; ikinci nüsha ise 225 varaktan oluşmaktadır.¹⁷² Dikkat edilirse Davûdî'nin nüshaları içinde en büyük nüsha, 351 varaklıktır. Ne var ki tespitlerimize göre Davûdî'nin nüshalarının dışında 50 kadar Müfredât yazma nüshası mevcuttur. Daha önemlisi, bunlar içinde varak sayısı 351'in üzerinde olan 358, 401, 454, 875 varaklık yazmalar bile mevcuttur. Davûdî'nin, tahkîk metodunu yazdığı bölümde Râğîb'in Kur'ân kelimelerinden bazılarını eserine almadığı şeklindeki serzenişli ifadesini,¹⁷³ görmediği çok varaklı nüshaların yalanlama ihtimali mevcuttur.

Sonuç itibarıyla üzerinde çalıştığımız Müfredât'ın en iyi mevcut baskısı, Davûdî'ninki olmakla beraber, eser kanaatimizce tespit ettiğimiz (yaklaşık 50 yazma) ve -belki ulaşamadığımız öteki- yazma nüshalar da dikkate alınarak bir araştırmacının bütüncül yeni bir tenkitli neşrini hak etmekte ve beklemektedir.

Müfredât'la ilgili doğrudan şerh veya ihtisar türünde eserlere rastlamamıza rağmen Semîn el-Halebî'nin eserini, bütünüyle Müfredât üzerine kurup geliştirmesinden hareketle Müfredât'ın şerhi saymak mümkün gözükmektedir.¹⁷⁴ Öte yandan Müfredât üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Râğîb'in Müfredât'taki metodunu ele alan iki yüksek lisans

170 Râğîb, *Müfredât*, s. 40.

171 İlgili 24 fihrist şunlardan oluşmaktadır: (âyet, kırâat-ı şâzze, hadis, merviyât, şiir beyitleri, beyit ensafi, alam, emsâlul-arab ve akvâluhüm, kitap isimleri, filozof sözleri, tefsîr külli kaideleri, dilsel meseleler, usûl meseleleri, kelâm meseleleri, mantık meseleleri, Râğîb'in tefsîr ve dil görüşleri, hayvanlar, bitkiler ve yemekler, putlar, nisbeler, kabile-ümme isimleri, mezhep-fırkalar, kaynakça, madde-konular)

172 Dört nüshanın tanıtımı ile ilgili olarak bkz. Râğîb, *Müfredât*, s. 39.

173 Râğîb, *Müfredât*, s. 28.

174 Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, tah. Muhammed et-Tunci, Beyrut, 1993

mevcuttur.¹⁷⁵ Ahmed Hasan Ferhat, *Me'acimu Müfredâtî'l-Kur'ân: Müvazenat ve Mukterahat*¹⁷⁶ ismiyle Müfredât'ın tanıtımını ve öteki dört Ğarîbu'l-Kur'ân kaynağıyla mukayesesini yapmıştır. Yine Râğîb el-İsfahânî ile Semîn el-Halebî'nin eserlerini mukayese eden bir başka yüksek lisans tezi yapılmıştır.¹⁷⁷ İbn Kuteybe'nin Ğarîbu'l-Kur'ân eseri ile Râğîb'in eserini mukayeseli inceleyen bir başka yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹⁷⁸ *Müfredât*'ta delalet konusu bir yüksek lisans tezinde incelenmiştir.¹⁷⁹ *Müfredat*'ta delalet konusunda bir makale yazılmıştır.¹⁸⁰ Zeydî tarafından ise Râğîb'in *Müfredât*'taki bir kısım eksiklerini eleştiren bir makale¹⁸¹ kaleme alınmıştır. Amilî'nin *Müfredat*'ı eleştiren bir kitabı ve bir de talikat'ı mevcuttur.¹⁸² Mustafa Taha Rıdvan, *Müfredat*'taki siyak delaleti konusunda bir makale yazmıştır.¹⁸³ İzutsu, Attas ve Râğîb özelinde İslami terim ve kavramların semantiğiyle ilgili mukayeseli bir çalışma daha mevcuttur.¹⁸⁴ Yine Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis'in, bir makalesi mevcuttur ki, bu makale Hasan Keskin tarafından Türkçeye aktarılmıştır.¹⁸⁵ Râğîb ve *Müfredât*'ı üzerine Mehmet Yolcu bir çalışma yapmıştır.¹⁸⁶ *Müfredât*'ın tanıtımı madde düzeyinde sunulmuştur.¹⁸⁷ *Müfredât*'ta furûk konusu üzerine çalışmalar yapılmıştır.¹⁸⁸ Eser, Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu

175 Abdülhamid, Abbâs Muhammed, *er-Râğîb el-İsfahânî ve Menbecuhu fi Kitâbi'l-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Câmîiatu İskenderiyye, Külliyyeti'l-Âdâb, Mastır, İskenderiye, 1971; Mâlû, Râfî Abdullah, *Menbecü'r-Râğîb fi Kitâbihi Müfredâtî Elfâzi'l-Kur'ân*, (mastır), Câmîiatu Musûl, Külliyyeti'l-Âdâb, Musûl, 1989

176 Medine, 1421

177 el-Muhaymid, Muhammed b. Hamd, *Ğarîbu'l-Kur'ân beyne Kitâbeyi'l-Müfredât li'r-Râğîb el-İsfahânî ve Umdeti'l-Huffâz li's-Semîn el-Halebî: Müvâzene ve Dirâse*, Câmîiatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, Kur'ân ve Ulûmuh Bölümü, Mastır, Mekke, 1409

178 Hindi, Süsen binti Abdullah, *el-Müvâzene beyne Kitâbey Tefsîri Ğarîbi'l-Kur'ân li İbn Kuteybe ve'l-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân li'r-Râğîb el-İsfahânî*, Külliyyeti'l-Âdâb, Mastır, Riyad, 1408/1988

179 Hudvare, Ömer, *el-Babsu'd-Dilâli inde'r-Râğîb el-İsfahânî min Hilâli Kitâbihi el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, (mastır), Câmîiatu'l-Cezayir, Cezair, 2005-2006.

180 Kazak, Hüseyin Yusuf vd., "Kıraatün fi'l-Fikri'd-Dilali inde'r-Râğîb el-İsfahani: Müfredatü'l-Kur'ân Enmuzcen", *Mecelletü'l-Mahber*, Camiatü Beskere, Cezair, 2013, sayı: 9, s. 333-362.

181 Zeydî, Kâsîd Yâsir, "Min Evhâmîr-Râğîb fi Mu'cemihî: Müfredatü Elfâzi'l-Kur'ân", *Mecelletü Âdâbi'r-Rafideyn*, Musûl, 1992, c. 24, s. 34-67.

182 Âmilî, Ali el-Kurânî, *Nakdü Müfredâtî'r-Râğîb el-İsfahânî*, ys. ts.; Âmilî, Ali el-Kurânî, *Hidâyetü't-Tâlib ila Müfredâtî'r-Râğîb: Ta'likâtü'n alâ Kitâbi'l-Müfredâtî'l-Kur'âniyye li'r-Râğîb el-İsfahânî*, ys. ts.

183 Rıdvan, Mustafa Taha, "ed-Delaletü's-Siyakiyye lede'r-Râğîb el-İsfahânî fi Kitâbihi: el-Müfredat fi Ğarîbi'l-Kur'ân", *Mecelletü'd-Dirâsati'l-İctimaiyye*, sayı: 29, 2009, s. 241-81.

184 Arif, Syamsuddin, "Preserving the Semantic Structure of Islamic Key Terms and Concepts: İzutsu, Al-Attas and al-Râğhib al-İsfahânî", *Islam & Science*, vol. 5, no: 2, 2007, s. 107-116.

185 Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, "et-Tenbihât alâ't-te'vîlât fi Kitâbi'l- Müfredât li'r-Râğîb el-İsfahânî", *Mecelletu Câmîiatu'l-İmâm Muhammed b.Su'ûd el-İslâmiyye*, 22, Riyad, 1419h/1998; Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, "er-Râğîb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ındaki Bazı Te'villere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Cumburiyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Keskin, Cilt: VII / 1, Sivas, 2003, s.399-416

186 Yolcu, Mehmet, "Râğîb el-İsfahânî ve el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân'ı", *Hikmet Yurdu*, yıl: 1, sayı: 1, (Ocak, 2008), s. 109-147.

187 Kara, Ömer, "el-Müfredât", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 504-5

188 Zevahira, Muhammed Mahmud Musa, *el-Furûku'l-Luğavîyye inde'r-Râğîb el-İsfahânî fi Kitâbihi'l-Müfredât ve Eseruha fi Delâleti'l-Elfâzi'l-Kur'âniyye*, (mastır), el-Câmîiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulya, Ürdün, 2007; Kara, Ömer, *Kur'ân Luğatçılığı ve Tefsîr'de Yakınanamlılık ve Nüans -Râğîb el-İsfahânî Örneği-*, Ahenk Yayınları, Van, 2007; Kara, Ömer, "Râğîb'in Müfredâtında Furûk Malzemeleri: Sunuş Şekilleri ve Tespit Metodları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5, sayı: 23, Samsun, 2012, s. 317-340; Zevahira, Muhammed Mahmud Musa, *el-Furûku'l-Luğavîyye inde'r-Râğîb el-İsfahânî fi Kitâbihi el-Müfredât ve Eseruha fi Delâlati'l-Elfâzi'l-Kur'âniyye*, (yüksek lisans), el-Câmîiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Ulya, Ürdün, 2007; Muhammed, Mühenned Casim, "el-Furûku'l-Luğavîyye in

tarafından Türkçeye aktarıldığı gibi,¹⁸⁹ Yusuf Türker tarafından da tercüme edilmiştir.¹⁹⁰ Bunların dışında da birçok çalışma yapılmıştır.¹⁹¹

3. Kur'an'daki Lafzî Teşabüpleri Giderme Gayreti: Dürretü't-Te'vîl ve Ğurretü't-Tenzîl

Tefsîr sahasında Râğîb'in uzman olduğu diğer bir alan ise, Kur'an'daki lafzî farklılıklar arasındaki tearuzu gidermeyi konu edinen müteşâbihu'l-lafzî fi'l-Kur'an alanıdır. Bu konuyu *Dürretü't-Te'vîl ve Ğurretü't-Tenzîl* adındaki eserinde ele almaktadır. Sârîsî, her ne kadar eseri Râğîb'a nispet etme adına *Müfredât*'ın mukaddimesinde Râğîbın “yakınanlamlı kelimelerin nüansları” konusunda yazmayı düşündüğünü söylediği eserin Dürre olduğunu söylese de,¹⁹² Ahmet H. Ferhat da, söz konusu isnadı red mahiyetinde bunun iştirâk konusunu ele aldığını iddia etse de,¹⁹³ *Dürre*, ne A. Ferhat'ın iddia ettiği gibi, iştirâk (çokanlamlılık) türü bir eserdir; ne de Sârîsî'nin ifade ettiği gibi, bir furûk (yakınanlamlıları nüanslandırma) eseridir. Bu eser, Bakara suresinden başlayıp Nas suresine kadar lafızları benzeyen âyetlerdeki ifade ya da üslup farklılıklarının hikmetlerini tespit etmeyi amaçlayan bir müteşâbihu'l-lafzî türü eserdir. Bakara 35 âyet (يا آدم اسكن أنت وزوجك الجنة وكلا منها رعدا..) ile Araf 19. âyet (يا آدم اسكن أنت وزوجك الجنة فكل من) âyetlerindeki külânın başına “vav” ve “fe” harflerinin gelmesinin hikmetinin ne olabileceğini söylemesi gibi, eser, Kur'an'daki lafzen müteşâbih olan âyetlerin tümünü toplu olarak incelemesi açısından önem arz etmektedir.

Dürretü't-Te'vîl'in kime ait olduğu konusunda ciddi bir tartışma söz konusudur. Şimdi aidiyet problemini aşmaya çalışalım.

Bu kitabın, -tespit edebildiğimiz kadarıyla- farklı isimlerle ya kapakta ya da mukaddimede Râğîb'a nispet edilen aşağıdaki yazma nüshaları mevcuttur: *Hallu Müteşâbihâti'l-Kur'an* (Koca Râğîb Paşa Ktp., nr.: 180/2, vr. 153 (127-280 arası); *Dürretü't-Te'vîl ve Ğurre-*

de'r-Râğîb el-İsfahânî fi Kitâbih Müfredâtî Elfâzî'l-Kur'an: Dirâse ve Mu'cem", *Mecelletü Câmiati Tikrit li'l-Ulûmi'l-İnsaniyye*, cilt: 15, sayı: 9, 2008, s. 102-34.

189 I-II, Çıra Yayınları, İstanbul, 2006-7.

190 İstanbul, 2007.

191 Örneğin bkz. Aziz, Abdülkerim, *el-Müfredetü'l-Kur'âniyye min hü'lâli's-siyâk inde'r-Râğîb el-İsfahânî: Dirâse ve Tablîl*, (yüksek lisans), Câmiatü'l-Medineti'l-Alemiyye, Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Malezya, 2012; Ba'yun, Raiye Mahmud, *Mu'cemu Müfredâtî Elfâzî'l-Kur'an li'r-Râğîb el-İsfahânî: Dirâse Luğavîyye li'l-Cevânîbi's-Sarfîyye ve'n-Nabviyye ve Silatühâ bi Şerbi'l-Ma'nâ*, (yüksek lisans), Câmiatü Beyrutü'l-Arabiyye, Külliyyetü'l-Adab, Beyrut-Lübnan, 2003; Dameng, Sobri, *Perceived Synonyms in 'al-Mufradât fi gharîb al-Qur'an' by al-Râğîb al-İsfahânî*, (yüksek lisans), Universiti Putra, Malaysia, 2011; Hubeyze, Sümeyye Ramazan Ali, *ed-Dersu'l-Luğavî inde'r-Râğîb el-İsfahânî min hü'lâli Mu'cemih Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'an*, ys., ts.; Kazak, Hüseyin Yusuf (vd.), “Kıraetün fi'l-Fikri'd-Dilâli inde'r-Râğîb el-İsfahânî-Müfredâtü'l-Kur'an ennuzeccen-”, *Mecelletü'l-Mabber: Ebbasün fi'l-Luğa ve'l-Edebi'l-Cezairî*, Câmiatü Beskere, Cezair, 2013, sayı: 9, s. 333-362; Sekr, Davud Abdullatif Davud, *et-Tefsîru'l-Luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm inde'z-Zeccâc ve'r-Râğîb el-İsfahânî ve İbn Sîde: Dirâse Menbeciyye Mukârene*, (yüksek lisans), Câmiatü'l-Yermuk, Külliyyetü's-Şeria, İrbid, 2006; Süleyman b. Ali, “er-Râğîb el-İsfahânî ve Menhecüh fi Diraseti'l-Azdad fi'l-Kur'âni'l-Kerîm: Dirase Delaliyye fi Davi Mu'cemi Müfredati Elfazî'l-Kur'an”, *Mecelletü'd-Dirasati'l-Luğavîyye*, c. 12, sayı: 1, Riyad, 2010, s. 169-246.

192 Sârîsî, *Râğîb*, s. 75 vd.

193 Ferhat, “Kitabü'd-Dürre”, s. 33-41.

tu't-Tenzîl fi'l-Âyâti'l-Müşebbehe ve'l-Mükerrere (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr.: 176, 107 vr.); *Dürretü't-Te'vîl fi Müteşâbibi't-Tenzîl* (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan Köşkü, nr.: 183, 170 vr.; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed, nr.: 85, 163 vr.; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed, nr.: 1748 ve nr. 1749); *Kitabu Esrâri't-Te'vîl ve Ğurreti't-Tenzîl* (British Museum, nr. 5784, 234 vr.); *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim* (Süleymaniye Ktp., İbrahim Paşa, nr. 768); *Tefsîru Dürreti't-Te'vîl fi Müteşâbibi't-Tenzîl* (Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 25, 185 vr.); *Tefsîru'l-Müteşâbihâti'l-Kur'an* (Süleymaniye Ktp., Veliyyüddin, nr. 253, 118 vr.); *Esrâru't-Te'vîl ve Ğurretu't-Tenzîl* (Câmiatu'l-Arabiyye Kahire, Mektebetü Ma'hedi'l-Mahtûtât, Tefsîr nr. 7. (British Museum, nr. 5784'nın mikrofilmidir.); isimsiz (Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısırye, vr. 660, vr. 527.)

Ancak kitabın *Dürretu't-Tenzîl ve Ğurretu't-Te'vîl* adıyla ya kapakta ya da ilk sayfada İskâfi'ye nispet edilen 7 ayrı nüshası,¹⁹⁴ Fahrüddin Râzi'ye nispet edilen bir nüshası vardır.¹⁹⁵ İlaveten İskâfi'ye nispet edilen bazı nüshalarda¹⁹⁶ “Ebû Abdillâh Muhammed el-Hatîb er-Râzi” şeklinde isim geçmesinden dolayı Râzi'ye de nispet edilmektedir.

Üç müellife nispet edilen bu nüshalar üzerinde inceleme yapan Dâvûdi ve Sârîsi gibi araştırmacıların ifadesine göre, eserin ana metni –ufak tefek değişikliklere rağmen– bütün yazmalarda aynıdır. Bazı yazmaların Râzi'ye nispetinin, İskâfi (Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb el-İskâfi) ile Râzi'nin (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin Râzi) künyelerinin (Ebû Abdillâh) ve isimlerinin (Muhammed) aynı olması nedeniyle müstensih hatasından kaynaklanmış olması, kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda ilgili eser, Râğıb'a mı yoksa İskâfi'ye mi aittir? Bu nispet meselesi, başta Sârîsi ve Ahmet Hasan Ferhat olmak üzere bir kısım araştırmacılar arasında ciddi bir tartışmaya konu olur. Sârîsi, eserin Râğıb'a nispetini bir makalesinde ispat etmeye çalışır; Ahmet Hasan Ferhat ise bu makaleye reddiye kaleme alır. Sârîsi de bu reddiye bir reddiye yazar. Söz konusu eseri İskâfi'ye nispet ederek yayınlayan Muhammed Mustafa Aydın, Ferhat'ın argümanlarıyla Sârîsi'yi eleştirir; Ferhat'ın kabulünü reddederek İskâfi'ye nispetini savunur. *Müfredât*'ın muhakkıki Dâvûdi ise Sârîsi'nin yanında yer alır. Ömer Kara da, yazdığı maddede hepsinin argümanlarını inceleyerek ve eleştirerek Dürre'nin Râğıb'a aidiyetini ortaya koyar.¹⁹⁷

Yazma nüshalara bakıldığında, mukaddimede ortak kısım “... اعملوا حملة الكتاب” ile başlayıp “وتخص اللفظة بآيتها دون اشكالها” ile son bulan kısmıdır. İskâfi'ye nispet edilen yazmalar esas olmak üzere, bir kısım yazmalarda “bu ortak kısmın öncesinde ravi'nin İskâfi'ye

194 Koca Râğıb Paşa Ktp., nr. 181, 307 vr.; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmet Bölümü, nr. 85, vr. 108; Beyazıt Ktp., nr. 365, 147 vr.; Köprülü Ktp., nr. 154, vr. 239; Köprülü Ktp., nr. 155, vr. 146; Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısırye, vr. 440, vr. 247.

195 Süleymaniye, Karaçelebizade, nr. 31, 116 vr.

196 Köprülü ktp., Fazıl Ahmed, nr. 154, vr. 239; Köprülü ktp., Fazıl Ahmed, nr. 155, 146 vr.; Beyazıt, nr. 365, 147 vr.

197 Bkz. Kara, “Râğıb el-İsfahâni”, XXXIV/398-401.

nisbetini konu edinen bölüm eklenmiş iken, Râğıb'ın hapsedilmesini anlatan bölüm çıkarılmış; yerine kitabın tesmiyesini içeren bir kısım eklenmiş; “... فإذا عرفتم” ifadesinden sonra –kısmî farklılıklarla- metin devam etmiştir. Esas metne girildiğinde, metnin tamamına yakını aynı olmakla beraber İskâfî'ye nispet edilen nüshalarda “للسائل ان يسئل فيقول” gibi kayıtlar göze çarpmaktadır. Sârîsî, ya İskâfî'nin ya da ravisinin intihal yaparak bu eserin İskâfî'ye mal edildiğini iddia eder. Kanıt olarak da kitabın başına yerleştirilen ravinin İskâfî'ye nisbet kısmındaki çelişkilerin yanı sıra, Kâfirûn suresinde Râğıb'a ait olan “Câmiu't-Tefsîr” isminin geçmesini; Râğıb'ın hapsedilmesi olayının çıkarılmasını; “للسائل ان يسئل” ibarelerinin metnin çeşitli yerlere eklenmesini ve Râğıb'ın *Müfredât*'ın mukaddimesinde yazmaktan söz ettiği eserin –örnekler vermek suretiyle- bu eser olduğunu ve öteki eserleriyle üslup ve kurgu açısından benzer olduğunu sunar. Ferhat ise yazdığı reddiyesinde bunlara cevap verir ve nihâyetinde bu eserin İskâfî'ye ve de Râğıb'a ait olmadığı; Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed el-İsfahânî'ye ait olduğu sonucuna varır. Sârîsî, reddiye reddiyesinde Ferhat'ın tartışmalarına ciddi bir karşılık vermeden önceki makalesinde söylediklerini tekrar ederek görüşünü tekrarlar. M. Mustafa Aydın da, Ferhat'ın Sârîsî'yi tenkit ettiği yerleri alarak tenkit eder; sonra da Ferhat'ın eseri İsmail b. Muhammed'e nispetini kanıtlarının kuvvetli olmamasını ileri sürerek reddeder.

Kanaatimizce Râğıb'ın yazmayı düşündüğü eserle ilgili olarak *Dürre* ile aynı olduğu şeklindeki Sârîsî'nin iddiasının imkânsızlığı konusunda Ahmed Ferhat'a katılmamak mümkün değildir. Çünkü Râğıb, furûkla ilgili eser yazacağını söylerken, *Dürre* müteşâbihâtla ilgili bir eserdir; aralarında hiçbir ilişki yoktur. Aynı şekilde üslup ve telif yöntemi açısından benzerlik kanıtı da, subjektifliği ve zorlamaları sebebiyle sıkıntılıdır. Yukarıda yazmalar arasında yaptığımız karşılaştırmada gösterdiğimiz gibi, esas metin üzerinde oynandığı; başına eklemeler yapıldığı ve bir kısım yerlerin çıkarılıp yine farklı ilaveler yapıldığı; hatta esas metne de soru cevap şeklinin sokulduğu müşahede edilmektedir. İskâfî'nin daha çok edebiyatçılığı ve dilciliği de göz önüne alındığında, bu açıdan bir intihal şüphesi ortaya çıkmaktadır ki, Dâvûdî de, yazmaları incelediğini ana metnin hepsinde aynı olduğunu; ama ilk sayfaya hataen veya kasten bu bölümlerin ilave edildiğini ifade etmektedir. Bizce, intihal şüphesine ilaveten eserin Râğıb'a nispetini sağlamaşturan ciddi argümanlar şunlar olsa gerektir:

a) Râğıb'ın başka bir eserinde¹⁹⁸ zımnen ifade ettiği hapsedilme olayının açık şekli, bu eserinin başında yer almaktadır.¹⁹⁹ İskâfî'ye nispet edilen yazmalardan bu bölüm çıkarılmıştır.

b) Râğıb'ın kaynaklara da yansımış olan²⁰⁰ *İhticâcu'l-Kırâat* ve *Kitabu Me'ânî'l-Ekber* adlı eserlerine *Dürre*'nin başında da²⁰¹ atıfta bulunmaktadır.

198 Râğıb, *Merâtibu'l-Ulûm*, vr. 2

199 Râğıb, *Hallü Müteşâbihâtü'l-Kur'ân*, vr. 1

200 Kâtip Çelebi, *Keşf*, I, 15; II, 1729

201 Râğıb, *Hallü Müteşâbihâtü'l-Kur'ân*, vr. 1

c) *Dürre*'nin son kısımlarında Kâfirûn suresi bölümünde suredeki tekrarların *Câmiu't-Tefsîr* adlı eserinde geniş geniş açıklandığını ifade ederek tefsîrine açık bir şekilde işaret etmesi, en önemli kanıtlardan biridir.²⁰²

d) Râğîb'in, *Müfredât*'ında “bunun açıklaması bundan sonraki kitaptadır” şeklinde işaret ettiği atıfların büyük bir çoğunluğu furûk ve fevaid eserlerine olmakla beraber müteşâbihle ilgili olan yerleri büyük bir ihtimalle bu eserle ilgilidir. Örneğin “ymn/ يمن”,²⁰³ “svr/ سور”²⁰⁴ maddelerindeki atıflar, yapıları gereği, *Dürre*'ye ait olsa gerektir.

İlgili eserin, doktora düzeyinde M. Mustafa Aydın tarafından İskâfi'ye²⁰⁵ Hafız Muhammed Halid Sıddîkî tarafından ise Râğîb'a²⁰⁶ nispetle tenkitli neşri yapılmıştır. Ayrıca Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, eserin İskâfi'ye nispet edilerek yayınlanması üzerine bir makale;²⁰⁷ peşine de başka bir makale²⁰⁸ yazmış; Ahmet Hasan Ferhat, bir makalesiyle²⁰⁹ reddiye yazmış; Sârîsî de bu reddiye başka bir reddiye yazmıştır.²¹⁰ Muhammed Mustafa Aydın ise İskâfiye nispetle yayınladığı neşrin dirâse bölümünde hem Sârîsî'yi hem Ferhat'ı eleştirerek eseri İskâfi'ye nispet etmiştir.²¹¹

4. Varlığı Kesin; İçeriği Meçhul Bir Yapıt: Tahkîku'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân

Râğîb'in *Zerî'a* adlı kitabında açıkça zikrettiği²¹² bu eserin varlığını, kaynaklar da desteklemektedir.²¹³ Brockelmann, bunun, bir yazma nüshasının İran Mektebetü'l-Atabatü'l-Mukaddesetü'l-Radaviyye, Meşhed, nr. 1/24, 56'da kayıtlı olduğunu; *edeb, dil, yazı, ahlak, i'tikâd, felsefe ve ulûmu'l-evâil* ile ilgili bir eser olduğunu söylemektedir.²¹⁴

Sârîsî de, İran Meşhed'de Mektebetü'l-Atebatü'l-Mukaddesetu'l-Radaviyye, nr. 56'daki 169 vr.'lık yazmayı elde edip incelediğini; ilgili yazmanın başından mukaddimenin ve üç tam faslın ve dördüncü faslın başının yer aldığı 7 varaklık bölümün eksik olduğunu;

202 Râğîb, *Dürre*, Esat Efendi, vr. 107a.

203 Râğîb, *Müfredât*, s. 893.

204 Râğîb, *Müfredât*, s. 433.

205 İskâfi, Hatîb Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Dürretü't-Tenzil ve Ğurretü't-Te'vil*, tah. Muhammed Mustafa Aydın, Câmîatu Ümmi'l-Kura, doktora, Mekke, 2001.

206 Sıddîkî, Hafız Muhammed Halid, *A Critical edition of Imâm Râğîb al-İsfahânî's manuscript Durra al-Ta'vîl ve ğhurra al-tanzil fi al-âyât al-mutashâbihah wa al-mutakarrirah*, (PhD), University of London, School of Oriental and African Studies, London, 1977.

207 es-Sârîsî, Ömer Abdurrahman, “Kitabu Dürretü't-Tenzil ve Ğurretü't-Te'vil li'r-Râğîb el-İsfahânî ve Leyse li'l-Hatib el-İskâfi”, *Mecelletü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, 51/1, Dimeşk, 1976, s. 114-117.

208 es-Sârîsî, Ömer Abdurrahman, “Tahkîku nisbeti Kitâbi Dürretü't-Tenzil ve Ğurretü't-Te'vil”, *Mecelletü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî*, II/3-4, Amman 1399/1979, s.97-106.

209 Ferhat, “Kitabü'd-Dürre”, s. 23-80.

210 es-Sârîsî, Ömer Abdurrahman, “Havle nisbeti Kitâbi Dürretü't-te'vil fi müteşâbihî't-Tenzil li'r-Râğîb el-İsfahânî (redd alâ redd)”, *Mecelletü'l-Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî*, XVIII/47, Amman 1414-1415/1994, s. 255-285.

211 İskâfi, *Dürretü't-Tenzil*, (Muhakkık'ın Dirase Bölümü), I, 93-133.

212 Râğîb, *Zerî'a*, s. 58.

213 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I, 377; Brockelmann, *Tarih*, I, 377; Edirnevî, *Tabakat*, s. 300-1.

214 Brockelmann, *Tarih*, V, 211; “Râğîb”, *IA*, IX, 594-5.

dördüncü faslın mevcut kısmında “melekler, cinler, şeytanlar, ifritler, sihir”; beşinci fasılda, “Kur’ân, Kur’ân ilimleri ve Mu’tezile başta olmak üzere Kur’ân merkezli fırkaların görüşleri”; altıncı fasılda, “kader, kaza, bu ikisi hakkındaki fırkaların görüşleri”, yedinci ve son fasılda ise “iman, İslâm, va’d, vaid” konularının yer aldığını ifade etmektedir.²¹⁵ Ne var ki Sârîsî, incelediği eserin konusunun itikatla ilgili olması hasebiyle itikat kategorisine aldığını; ilginç bir şekilde, *Kitabü'l-İ'tikâd*'in *Tabkîk*'in bir nüshası olduğunu söylemektedir.²¹⁶ Dâvûdî ise Brockelmann'ın verdiği numaradaki eseri temin edip incelediğini; karşılaştırma neticesinde bunun *Kitabü'l-İ'tikâd* olduğunu; *Tabkîku'l-Beyân* isimli eser olmadığını; bu eserin ise kayıp olduğunu söylemektedir.²¹⁷ Biz de, söz konusu bilgilerle, Râğîb'in İtikâdla ilgili eserini karşılaştırdığımızda, bunun *Kitabu'l-İtikâd*'la aynı olduğunu gözlemledik.²¹⁸ Aynı şekilde *Zerî'a*'nın muhakkıkı da eserle ilgili olarak “halâ mefkuddur” değerlendirmesini yapmaktadır.²¹⁹ Anlaşıldığı üzere, Sârîsî, her iki eseri tam olarak karşılaştırmamış; *Tabkîk*'in *İtikâd*'la ilgili başka bir eser olduğu şeklinde aceleci bir karar vermiştir. Söz konusu yazma, *Kitabu'l-İtikâd*'in bir nüshası olup yanlışlıkla *Tabkîk* ismiyle tesmiye edilmiş olsa gerektir. Araştırmamız sırasında eserin aynı isimli bir yazma nüshasına ulaştık.²²⁰ İlgili eserin, en üst kapağında kırmızı rika yazıyla *tabkîku'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân* notu yer alırken, bir sonraki esas kapakta *tabkîku'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân fi ahvali'l-insan fima indevâ aleyh mine'l-ulûm ve'l-ıhsân li-ş-şeyh Râğîb aleyhi'r-Rıdvân* başlığı mevcuttur. Eser üzerinde yaptığımız kısa bir inceleme neticesinde, *Zerî'a* adlı eserin başlıklarıyla (bazı takdim ve tehirlerle beraber) ve içeriğiyle tamamen uyuştuğunu gördük. Kanaatimizce eserin ya müstensihî ya da bir başkası, mukaddimedede Râğîb'in *Tabkîk* adlı eserine yaptığı atıftan hareketle acelecilikle bunun *Tabkîk* adlı eseri olduğunu sanarak esere bu ismi vermiş olsa gerektir.

Brockelmann'ın “edeb, dil, yazı, ahlak, itikâd, felsefe ve ulûmu'l-evâil” şeklindeki nitelmesi, iki müellifin sunduğu içerikle uyuşmamaktadır. Bu durumda onun, ya eseri incelemeyen bu bilgiyi aktarmış olduğu, ya da çok zayıf bir ihtimalle başka bir nüshadan söz ediyor olduğu muhtemeldir ki, bu tanımlama *Muhâdarâtü'l-Udebâ* adlı eserinin içeriğiyle daha çok uyuşmaktadır. Çünkü Râğîb'in, *Zerî'a*'nın başında “*İmla ettiğim 'Tabkîku'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân' kitabımda, Şerî'atın ahkâmı ile mekârimi arasındaki farka işaret etmişim. Şöyle ki, mutlak mekârim, hikmet, cud, hilm, ilm, afv gibi Allah'ın kendileriyle nitelenmesinde bir beis olmayan niteliklerdir... Ahkâm ise hem bu mekârimi, hem de ibadetleri içerir.*”²²¹ şeklindeki ifadesi, *Tabkîk*'in muhtevası

215 Sârîsî, *Râğîb*, s. 52-3.

216 Sârîsî, *Râğîb*, s. 51, dipnot 5.

217 Râğîb, *Müfredât*, muhakkıkın önsözü, s. 10.

218 Bkz. Râğîb el-İsfahânî, *Kitabu'l-İtikâd*, tah. Ahter Cemal Muhammed Lokman, (mastır), Câmîatü Ümmi'l-Kura, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Mekke, 1401-2.

219 Râğîb, *Zerî'a*, Önsöz, s. 38.

220 *Afyon Gedik Ahmet Paşa Ktp.*, nr.: 17308/1-2, 190 vr.

221 Râğîb, *Zerî'a*, mukaddime, s. 58.

hakkında ipuçları vermektedir. Muhtemelen o, Kur’ân âyetlerinden yola çıkarak “ahlak” ve “ahkâm”la ilgili konuları ele almaktadır ki, bunun anlamı Zerî’a ile aynı paraleli paylaşıdır. Bunu ve yukarıda sözünü ettiğimiz Gedik Ahmet yazma nüshasını dikkate aldığımızda, şöyle bir tahmin de yürütülebilir: Râğıb, Zerî’a’dan önce aynı muhtevayla Tahkîk’i yazmış, daha sonra eserine Zerî’a ismini vermiş olabilir.

Sonuç itibarıyla Râğıb’ın *Tahkîk* ismiyle bir eserinin var olduğu kesin olmakla beraber Tahkîk diye sunulan yazmaların birinin, *Kitabu’l-İtikâd*, ötekinin ise *Zerî’a* olduğunu; - eğer bu kitap, *Zerî’a*’nın önceki şekli değilse-, kitabın, ya gün yüzüne çıkmadığını ya da günümüze ulaşmadığını söyleyebiliriz.

5. Kırâât Farklılıklarının Temellendirilmesine İlişkin Mefkud Bir Eser: İhticâc’l-Kırâât

İhticâc, kırâât ilminde kırâât farklılıklarının değişik unsurlarla temellendirilmesini; sahihin sakiminden ayrılmasını ya da sahihler içerisinde tercih yapılmasını ifade eden bir kavramdır.²²² Bu alanda yoğun bir literatür oluşmuştur.²²³ Râğıb’ın *Dürretü’t-Te’vîl*’in mukaddimesinde işaret ettiği²²⁴ *İhticâc’l-Kırâât* adlı bir eseri mevcuttur.²²⁵ Ancak bunun yazma nüshasını tespit edemedik.

6. İçeriği Meçhul Bir Yapıt: Risâletü’l-Münebbehe alâ Fevâidi’l-Kur’ân

Müfredât’ın mukaddimesinde²²⁶ ve h-r-f maddesinde²²⁷ sözünü ettiği ve günümüze ulaşmayan *er-Risâletü’l-Münebbehe alâ Fevâidi’l-Kur’ân* adlı eserinin²²⁸ *Mukaddimetü’t-tefsîr* olduğu iddiasını²²⁹ elimizde herhangi bir yazması bulunmadığı için ispat edecek veya yalanlayacak bir kanıtı sahip değiliz. Ayrıca içeriğinin de ne olduğunu maalesef bilemiyoruz.

222 Geniş bilgi için bkz. Dağ, Mehmet, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâât İlminde İhticâc Olgusu*, (doktora tezi), Erzurum, 2005; Şelebi, Abdülfettâh İsmail, “el-İhticâc li’l-Kırâât: Bevâisuh ve Tatavvuruh ve Usûluh ve Simâruh”, *Mecelletü’l-Bahsi’l-İlmi ve’t-Türâsi’l-İslâmî*, sayı: 4, 1981; Sultani, Muhammed Ali, “Hüccetü’l-Kırâât fi Menhecî’n-Nuhât”, *Buhûs ve’d-Dirâsât fi’l-Luğati’l-Arabiyye ve Adabîba*, sayı: 1, Riyad, 1987; Halil, Halil Abdülal, “el-İhticâc li’l-Kırâati’l-Kur’âniyye”, *Mecelletü külliyyeti Dari’l-Ülûm*, sayı: 25, Kahire, 1999; Balvali, Muhammed, *el-İhtiyar fi’l-Kırâât ve’r-Resm ve’z-Zabt*, Mağrib, 1997.

223 İhticâc literatürüne örnek olarak bkz. İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osman, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vücûbi Şevâzî’l-Kırâât ve’l-İzah minba*, tah. Ali Necdi Nasîf vd.; İstanbul, 1986; Mekki b. Ebî Talib, *el-Kesfan Vücûbi’l-Kırâati’s-Seb’ ve İleliba ve Hüccetü’l-Kırâât*, tah. muhyiddin Ramazan, Beyrut, 1987; İbn Zencele, Ebû Zur’a Abdurrahman b. Muhammed, *Hüccetü’l-Kırâât*, tah. Sa’id el-Afgani, Beyrut, 1979; İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed, *el-Hücce fi Kırâati’s-Seb’*, tah. Abdülal Salim Mükrem, Beyrut, 1996; Ebû Ali el-Fârîsi, Hasan b. Abdulgaffar, *el-Hücce li’l-Kurrai’s-Seba’*, tah. Bedruddin Kahveci vd.; Beyrut, 1984.

224 Râğıb, *Dürre*, vr. 1

225 Kâtip Çelebi, *Kesf*, I, 15; II, 1729

226 Râğıb, *Müfredât*, s. 54

227 Râğıb, *Müfredât*, s. 229

228 Kâtip Çelebi, *Kesf*, I, 881; Brockelmann, *Tarih*, V, 212; Brockelmann, “Râğıb”, IX, 593

229 Brockelmann, “Râğıb”, IX, 593

C. Tasavvuf ve Ahlak ile İlgili Eserleri

1. Şerî'at ile Hakikati Bütünleştiren Bir Yapıt: ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa

Yedi bölümden oluşan eserin insanın ahvali, kuvvetleri ve faziletlerine dair ilk bölümü genel olarak ahlak felsefesi; akıl, ilim ve konuşmaya dair ikinci bölümü epistemoloji; şehevî kuvvetler, gazabî kuvvetler, adalet, zulüm, muhabbet ve gazap, sanat ve meslekler ve fiilleri ele alan diğer bölümleri ise ahlakî kavram ve terimlerle ilgilidir. Eserin çeşitli baskıları yapılmış olup²³⁰ Yasien Mohamed de Isfahânî'nin ahlak anlayışının metafizik ve psikolojik temelini oluşturan birinci bölümün ilk kısmını bir giriş ve notlarla İngilizceye tercüme etmiştir.²³¹ Mütercim girişte ruh ve nefis, insan ve akıl konularına temas etmiş, Isfahânî'nin görüşlerini klasik dönem âlimlerinin ve özellikle İbn Miskeveyh ve Gazzâlî'ninkilerle karşılaştırmıştır. Ayrıca Isfahânî üzerindeki doğrudan etkilerini göstermek için değil de girişte ele alınan çeşitli konuları tartışmak üzere felsefî bir çerçeve oluşturmak amacıyla Eflatun, Aristo, Plotinus ve İbn Sina'nın fikirlerine yer vermiş, İbn Miskeveyh ve Gazzâlî'nin metinlerini aralarındaki benzerlik ve ayrılıkları görmek için Isfahânî'nin metinleriyle mukayese etmiştir.²³²

Râğib'in *Zerî'a* ve -biraz sonra zikredeceğimiz- *Tafsîl* adlı eserleri temelinde ahlak alanında birçok çalışma yapılmıştır. Burada hayatını Râğib'in ahlak anlayışına vakfeden Yasein Mohamed'i özellikle zikretmek gerekir. Y. Mohamed, Râğib'in ahlak anlayışı üzerine önce çeşitli makaleler yayınlamıştır.²³³ Bunların yanında Râğib'in ahlakî üzerine doktora tezi yapmış ve tezini (*The Path to virtue The Ethical Philosophy of Al-Râğhib Al-Isfahânî*) ismiyle yayınlamıştır.²³⁴

230 Kahire 1299, 1308, 1324, 1334, 1392/1972; nşr. Taha Abdurrauf Sa'd, Kahire 1393/1973; nşr. Ebü'l-Yezid Ebü Zeyd el-Acemî, Kahire 1985; nşr. Seyyid Ali Mirlevhî, Isfahan 1375.

231 Mohamed, Yasein, *The Ethics of al-Râğhib al-Isfahânî, his Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah, Translated with Notes and Introduction*, Ph.D. Thesis, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University, 2000.

232 Bkz. Gafarov, Anar, "Râğib el-Isfahani: Felsefesi", DİA, İstanbul, 2007, 34 cilt, s. 401-403.

233 Mohamed, Yasein, "Function of the Intellect: Isfahânî's Definition of Arabic Terms", *Journal of Islamic Science*, 15 (1-2): 135-143, January - December 1999; Mohamed, Yasein, "The Moral education of Isfahânî" In *Plato's Philosophy of Education and Its relevance to Contemporary Society & Education in the Ancient World* (ed. J.D. Gericke & J.D. Maritz). Pretoria: South African Society of Greek Philosophy and the Humanities. 2: 243-267, 1998; Mohamed, Yasein, "The Cosmology of Ikhwan al-Safa', Miskawih and al-Isfahânî", *Islamic Studies*, 2000, 39(4), 657-679; Mohamed, Yasein, "Reason and Revelation in Al-Râğhib al-Isfahânî", *Muslim Educational Quarterly*, 16(1): 41-49, 1998; Mohamed, Yasein, "The Unifying Thread: Intuitive Cognition of the Intellect in al-Farabî, al-Isfahânî & Al-Ghazalî", *Journal of Islamic Science*, 12(2): 27-47, July-December 1996; Mohamed, Yasein, "Knowledge and Purification of the Soul: An Annotated Translation with Introduction of Isfahânî's Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 8 no.2, Fall 1997 pp.58-92; Mohamed, Yasein, "The Ethical Philosophy of al-Râğhib al-Isfahânî", *Journal of Islamic Studies*, 1995, 6: 51-75; Mohamed, Yasein, "Al-Râğhib al-Isfahânî ve Said Nursî'nin Çalışma Ahlakı", *Risâle-i Nur Işığında Küreselleşme ve Ahlak Sempozyumu*, İstanbul, 2002.

234 Mohamed, Yasein, *The Ethics of al-Râğhib al-Isfahânî, his Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah*, Translated with Notes and Introduction, Ph.D. Thesis, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University, 2000; Mohamed, Yasein, *The Path to virtue The Ethical Philosophy of Al-Râğhib Al-Isfahânî*, Kuala Lumpur, 2006.

Bunun yanında Y. Mohamed'in hocası Hans Daiber, Râğıb'ın ahlak anlayışını Felsefe tarihiyle ilgili eserinin bir bölümünde ele almıştır.²³⁵ Bir diğer araştırmacı, Gazzâlî'nin ahlak anlayışı ile mukayesesini yapmıştır.²³⁶ Râğıb'ın ahlak felsefesini kitap seviyesinde M. Amril ele almış,²³⁷ ayrıca konuyla ilgili olarak ikisi Arap ülkelerinde, diğeri de Türkiye'de olmak üzere üç mastır tezi yapılmıştır.²³⁸ Mustafa Hilmi de, Zerî'a'nın tanıtımını sunmuştur.²³⁹ Ayrıca Zeftâvî, Zerî'a bağlamında Râğıb'ın Ahlak nazariyesini bir çalışmasına taşımıştır.²⁴⁰

2. Zerî'a'nın Mütemmimi: Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsîlü's-Saâdeteyn

Bir önceki maddede yer verilen Zerî'a ile aynı konuda kaleme alınan ve çeşitli neşirleri yapılan²⁴¹ bu kitap, Hüseyin Mazhar,²⁴² Lütü Doğan²⁴³ ve Mevlüt İslamoğlu tarafından Türkçeye²⁴⁴, Ali Zâhirî tarafından da Farsçaya²⁴⁵ tercüme edilmiştir. Tafsîl, 33 bab olarak tasarlanmış olup insan yaratılışı, mahiyeti, güzel ve çirkin özellikleri, şeriat, ibadet ve ahiretle ilişkileri konuları ele alınmıştır.

3. Aşk u Mahabbet Üzerine: Ahvâlü'l-Miveddât ve Mürââtü'l-Muhıbbât

Meveddet, muhabbet ve sadakat (arkadaşlık) kavramları, Allah ile kulun birbirlerine olan sevgileri ve dostluk gibi konularla ilgili olup Âstân-ı Kuds-i Redavî Kütüphanesi'ndeki tek yazma nüshası Seyyid Ali Mîrlevhî tarafından neşredilmiştir.²⁴⁶

4. Ahlaka Dair Bir Eser: Ahlaku'r-Râğıb veya Kitabü'l-Ahlak

Kaynaklardan bazıları, *Ahlaku'r-Râğıb* veya *Kitabu'l-Ahlak* şeklinde Zerî'a ve Tafsîl'in dışında başka bir eseri olduğunu;²⁴⁷ hatta Brockelman bu eserin Berlin, 5392

235 Daiber, Hans, "Griechische Ethik in İslâmischen Gewande. Das Beispiel von Râğıb-al-İsfahânî (11. Jh.)." *Historia philosophiae mediæ ævi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* içinde, ed. Burkhard Mojsisch 2 cilt., Amsterdam/Philadelphia: B.R. Grüner, 1991, 1/181-192.

236 Madelung, W., "Ar-Râğıb al-İsfahânî und die Ethik al-Gazâlîs", *Islamwissenschaftliche Abhandlungen F. Meier*, 1974, s. 152-163.

237 Amril M., 1956, *Etika İslâm: Telaah pemikiran filsafat moral Râğhib al-İsfahânî*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar; Pekari-baru: Lembaga Studi Filsafat, Kemasyarakatan, Kependidikan dan Perenpuan, 2002; Habatir, Sa'd Abdülaziz Muhammed Sadık, *el-Ahlak inde'r-Râğıb el-İsfahani*, (YL), Camiatü Ayn-ı Şems, Külliyyetü'l-Benat, 1990.

238 Abdülkerim, Mahmud Hamide Mahmud, *el-Ahlak inde'r-Râğıb el-İsfahânî*, (YL), Camiatü Ayni'ş-Şems, Külliyyetü'l-Benat, Kısmu'd-Dirasatü'l-Felsefiyye, Ürdün, 1990; Gafarov, Anar, *Râğıb el-İsfahânî'nin insan ve ahlak anlayışı*, MÜ SBE, İstanbul, 2004.

239 Hilmi, Mustafa, "ez-Zerî'a ila Mekârimi'ş-Şerî'a Kema Yuvaddihuha er-Râğıb el-İsfahânî", *Mecelletü'd-Dâre*, sene: 3, sayı: 2, Riyad, 1977, 206-229.

240 Zeftâvî, İsam Enes, *en-Nazariyyetü'l-Hulkiyye inde'r-Râğıb min Hilâli Kitabi'z-Zerî'a ila Mekârimi'ş-Şerî'a*, ys., ts.

241 nşr. Cevâd Şibr, Sayda 1319, 1376/1956; nşr. Muhammed Tahir el-Cezâiri, Beyrut 1319, 1323; nşr. Ahmed Hüseyin Ka'kû, Haleb 1972; nşr. Abdülmecid en-Neccâr, Beyrut 1988.

242 İstanbul 1333.

243 *Mutluluğun Kazanılması*, İstanbul 1974, 1983.

244 *İnsan İki Hayat İki Saadet*, İstanbul 1996.

245 Âin-i Hüşbahtî, Tebriz ts.

246 *Neşriyye-i Danişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî*, sayı 4-5, İsfahan 1371/1992-1993, s.231-282.

247 Kâtip Çelebi, *Keşf*, I, 36, Kannevci, *Ebced*, II, 33; Brockelman, *Tarih*, V, 211.

numarada mevcut olduğunu söylüyorsa da, muhtemelen bunlar *Zerî'a* veya *Tafsîl* eserlerinin bir nüshası olsa gerektir.

5. Nefisle İlgili Bir Risâle: er-Risâle fi Ma'rifeti'n-Nefs

Yine *er-Risâle fi Ma'rifeti'n-Nefs* ismiyle Râğıb'a nispet edilen bir başka eser mevcuttur ki bir yazma nüshası mevcuttur.²⁴⁸

6. Tasavvufun Önemi Hakkında Bir Risâle: Kitabu Şerifi't-Tasavvuf

Tefsîrinin çeşitli yerlerinde²⁴⁹ atıfta bulunduğu *Kitabu Şerifi't-Tasavvuf* isimli eseri mevcuttur. Ancak herhangi bir yazma nüshasına ulaşamadık.

D. Kelâm Alanındaki Eseri: Ehl-i Bid'ata İnat Sünnû-Eşarî Çizgide Bir Akidenin Tesisi: el-İ'tikâdât

Akaid ve kelâm alanındaki eserinin ismi, el-İ'tikadat'tır. Bu eserin yanlışlıkla tahkîku'l-beyân ismiyle tesmiye edilen nüshasını da eklersek, dört ayrı yazma nüshası mevcuttur.²⁵⁰ Eser üzerine Ahter Cemal Muhammed Lokman, Ümmülkura Ünivesitesi Şerî'at Fakültesi'nde *Kitabü'l-İ'tikâd* adıyla bir mastır tezi hazırlamış, sadece Süleymaniye nüshasına dayanarak eseri tahkîk etmiştir. Ayrıca eser, başlıktaki adla (*el-İ'tikâdât*) da, üç nüshaya dayanarak Şemrân el-İclî tarafından neşredilmiştir.²⁵¹

Şiddî, Râğıb'ın *Zerî'a*'nın mukaddimesinde *Tahkîkû'l-Beyân* isimli eserini zikretmesinin önemli olduğunu; Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye Merkez kütüphanesinde bu isimle bir yazma nüshanın bulunduğunu; İtikâd risâlesiyle karşılaştırdığında bölüm ve konuların aynı olduğunu; -Sârî'si'yi de desteğine alarak- bu durumda İtikâd ile Tahkîkin aynı eser olduğunu söylemektedir²⁵² ki daha önce ifade ettiğimiz gibi, tahkîk'i ne İtikâdât, ne de *Zerîa* ile özdeşleştirecek bir kanıtı sahip değiliz. Çünkü şimdiye kadar herhangi bir yazma nüshası bize ulaşmış değildir.

Mukaddimesinde Râğıb, kıymetli bir arkadaşının kendisinden bir insanın imanına veya küfrüne; hidayetine veya dalâletine hükmedilen itikat türlerinin içinde açıklandığı bir risâle yazmasını; sahabe ve tabiundan selevin tabi olduğu gerçeği açıklamasını istediğini; onun istediğini yerine getirmek üzere, bu kitabı kaleme aldığını belirtmektedir. Ayrıca kitabının başında nazarî ve pratik inançları olan kimselerin her birinin dinî hakikatleri ortaya çıkaracak bir prensip koyduğunu; fîsk ve küfre düşenlerin çoğunun,

248 Süleymaniye ktp., Hamidiye, nr. 1447.

249 Râğıb, *Tefsîr*, Ayasofya, nr. 212, vr. 65a, 73a, 67b, 70b.

250 Süleymaniye, Şehit Ali Paşa, nr. 382/3; Süleymaniye, Feyzullah Efendi, 2141; Chester Beatty, Dublin, AR, nr. 5277, 104 vr.; Câmîatu'l-İslâmiyye Kısmu'l-Mahtûtât, nr. 495; İran Mektebetü'l-Atabatî'l-Mukaddesetü'r-Radaviyye, Meşhed, nr. 1/24, 56; Ayrıca bkz. Şiddî, s. 78.

251 Râğıb el-İsfahânî, *el-İ'tikâd*, tah. Lokman, Ahter Cemal Muhammed, (Mastır), Ümmülkura Ünivesitesi Şerî'at Fakültesi, Mekke 1401-1402, Râğıb el-İsfahânî, *el-İ'tikâdât*, tah. el-İclî, Şemrân, Beyrut 1988.

252 Şiddî, *Tefsîru'r-Râğıb*, s. 76.

amelî değil nazari itikatlarından dolayı düşüklerini beyân ettiğini; itikâd cinslerini ve nevilerini tertip ettiğini ve her meseleyi kendi yerinde yazdığını; mülhid ve mübtedilere muhalif olan her şeyi kitabullahtan istinbat ederek akli çıkarımlarla yazdığını ifade etmektedir. Yine o bu kitapta doğru olan şeyleri yazdığını; zahirde batında; açıkta gizlide Allah'a bağlı olan ehl-i hakkın görüşlerini yazdığını; bunların dışında kalan ta'dil, ilhad, ba'si inkâr ve benzeri küfür çeşitlerinin Şerî'atın dışında olduğunu; teşbih, kader, irca, rafz ve benzeri bidatlerin Şerî'atın içinde kaldığını; kendisinin de her ikisinden; bunlara inananlardan uzak olduğunu ifade etmektedir.

Râğıb, söz konusu eserini sekiz fasıl olarak tertip etmiştir. Birinci fasılda, dinlerin asılları ve genelde dinlerde, özelde ise İslâm'daki fırka ihtilafını; ikinci fasılda Ehl-i Sünnetin durumunu; üçüncü fasılda Allah'ın bilinmesi, tevhidi, sıfatları, görülmesi ve ilgili konuları; dördüncü fasılda nübüvvet, mucizeler, melekler, cinler ve bunlarla ilişkili konuları; beşinci fasılda Allah'ın kitabı, niteliği (halku'l-Kur'ân meselesi), kelâm türleri, tefsiri, te'vili, müteşâbihleri konularını; altıncı fasılda ahiret günü ve ilişkili konuları; ruh- nefis, ölüm, kabir azabı, şehadet, kıyamet saati, hesap, mizan, cennet, ceennem ve benzeri konuları; yedinci fasılda kaza, kader, meşiet, irade, ef'âlü'l-ibâd konularını; sekizinci fasılda ise İslâm-imân, va'd-va'id, kevn, fesâd vb. konuları ele almaktadır.

Râğıb'ın kelâm anlayışı üzerine ülkemizde bir doktora tezi yapılmıştır.²⁵³

E. Hadis Alanındaki Eserleri

Hadis alanında birkaç muhtelif risâlesi mevcuttur. Şimdi bunları ele alalım.

1. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Sabah Duasının Şerhi: Şerhu Miftâhi'n-Necâh

Râğıb'ın Hz. Ali'ye nispet edilen ve birçok yazma nüshası bulunan²⁵⁴ *Miftâhu'n-Necâh* isimli duayı şerheden bir risâlesi (*Şerhu Miftâhi'n-Necâh*) mevcuttur.²⁵⁵ Kapak sayfasında düşülen notta Râğıb el-İsfahânî'ye ait olduğu kaydedildiği gibi, yazma içerisinde bir yerde²⁵⁶ "kale'r-Râğıb el-İsfahânî" ibaresi geçmektedir. Şerh yapılan yerlerdeki kelimelerin leksik ve etimolojik açıklamaları Müfredât'ın malzemesini ve üslubunu yansıtmaktadır. Yazmanın başında Râğıb, besmele, hamdele ve salveleden sonra bu risâlenin, Ali b. Ebî Talib'ten rivâyet edilen *Miftâhu'n-Necâh* olarak tanınan sabah duasının şerhi olduğunu beyân etmektedir.

253 Ekinci, Özden Kanter, *Râğıb el-İsfahânî'nin Kelâm Anlayışı (Kelâmda Semantik Yöntem)*, doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.

254 İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Arapça, nr. 2119, 6 vr.; Türkçe, nr.: 1883; Beyazid Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr.: 3275, 14b-24b vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr.: 1418/5, 39-44 vr.; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr.: 1599, 122-131 vr.; Ahmed Paşa, nr.: 362, 119-126 vr.

255 *Süleymaniye Ktp.*, Bağdatlı Vehbi, nr.: 983, vr. 14

256 *Süleymaniye Ktp.*, Bağdatlı Vehbi, nr.: 983, 2b.

2. Bir Hadisin İki Varyantındaki Tearuzun Giderilmesi: er-Risâle fi Şerhi Hadisi Setefteriku Ümmeti...

Râğıb, Zerî'a kitabında 72 iki fırka hadisinin (*setefteriku ümmeti ala isneyni ve sebine firkatên*) ortak bölümünden sonraki "*küllüha fi'l-cenne illa vâhidetün*" ve "*küllühâ fi'n-nâr ila vâhidetün*" farklı varyantlarının müstakil bir risâlede açıkladığını ifade etmektedir.²⁵⁷ Anlaşılan o ki, Râğıb, hadiste birbirinin zıddı gibi görünen iki ifade arasındaki tearüzü gidermek için bu risâleyi kaleme almıştır. Dâvûdî, Zerî'a'daki muhtevadan hareketle risâleyi "*er-Risâle fi Şerhi Hadisi Setefteriku ümmeti...*" şeklinde adlandırmıştır.²⁵⁸

3. Hz. Peygamberin Hz. Ali'yle İlgili Sözlerini Cemedden Bir Risâle: Şerhu Kelâmi Resulillah fi Hakki Ali b. Ebî Talib

Kütüphane kayıtlarında "*Şerhu Kelâmi Resulillah fi Hakki Ali b. Ebî Talib*" şeklinde geçen, Râğıb'a nispet edilen ve bir mecmuanın içinde yer alan yazmanın²⁵⁹ hiçbir yerinde Râğıb'a aidiyetiyle ilgili bir kanıt bulunmamaktadır. Öncesinde akaid konularını ele alan bir risâlenin peşine bu risâleyi niteler şekilde "*faslun yeştemilü ala kelâmi'n-nebi... ve Ali b. Ebî Talib ve's-sahabe ve't-tabiin ve'l-hükema*" ibaresi yer almaktadır ki, 4 varaktan oluşan risâlede çeşitli konularla ilgili merviyâyâta ve şiiirlere yer verilmiştir.

4. İçeriği Meçhul Bir Risâle: Kitabu Kelimâti's-Sahâbe

Zahîruddin Beyhakî, Râğıb'ın "*Kitabu Kelimâti's-Sahabe*" isimli bir risâlesinin varlığından söz etmektedir.²⁶⁰

F. Öteki Risâleleri

1. İlimlerin ve Amellerin Tertîbiyle İlgili Bir Risâle: Risâle fî Merâtibi'l-Ulûm ve'l-A'mâl

Râğıb'ın ilimlerin ve amellerin tertîbini konu edinen *Risâle fî merâtibi'l-ulûm ve'l-a'mâl* adında bir risâlesi mevcuttur. İki ayrı yazma nüshası bulunmaktadır.²⁶¹

2. Adab-ı Muaşeretle İlgili Bir Risâle: Risâle fî Âdâbi Muhâlatati'n-Nâs

İnsanlarla bir arada veya ayrı yaşama adabından bahseden *Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs* adında bir eseri mevcuttur. Bu eserin de iki yazma nüshası mevcuttur.²⁶² İlgili risâle, Sârîsî tarafından neşredilmiştir.²⁶³

257 Râğıb, *Zerî'a*, s. 266-7.

258 Dâvûdî, *Müfredât*, (Mukaddime), s. 12.

259 *Koca Râğıb Paşa Ktp.*, nr.: 1179, 120-124 vr.

260 Beyhakî, *Tarih*, s. 112.

261 *Süleymaniye Ktp.*, Esad Efendi, nr.: 3654, (34-40) 7 vr.; *Atıf Efendi Ktp.*, nr.: 1267, (49-53) 5 vr.

262 *Süleymaniye Ktp.*, Esad Efendi, nr.: 3654, (14-33), 20 vr.; *Atıf Efendi Ktp.*, nr.: 1267, (36-48), 13 vr.

263 Râğıb el-İsfahânî, *er-Risâle fî Âdâbi'l-İhtilât bi'n-Nâs*, neşr. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, Amman: Dârü'l-Beşir, 1998.

3. İnsanın Üstünlüğünün İlim Sayesinde Olacağını Ele Alan Bir Risâle: Risâle fî Enne Fazîlete'l-İnsân bi'l-Ulûm

İnsanın üstünlüğünün ilimle olacağına yoğunlaşan *Risâle fî enne fazîlete'l-insân bi'l-ulûm* isimli bir risâlesi mevcuttur. İki yazma nüshası mevcuttur.²⁶⁴

4. Satrançla İlgili Bir Risâle: Edebü's-Şatranc

Satrançla ilgili *Edebü's-Şatranc* isimli bir risâlesinin Kazan'da bulunduğunu Brockelmann kaydetmektedir.²⁶⁵

Sonuç

Râğıb el-İsfahânî, Arap dili ve edebiyatında yetkin bir filolog ve linguisttir; tefsîr alanında kıymetli bir eser ve sözlük verecek düzeyde ciddi bir müfessirdir. *Kitâbü'l-İtikâd*'ıyla kelâm alanında iyi bir mütekellim; Zerî'a ve Tafsîl'iyle tasavvuf alanında kendisinden sonrakileri etkileyecek düzeyde önemli tasavvuf âlimidir. Bunun yanında değişik alanlarda küçük risâleleriyle ilim dünyasına katkı yapmış çok yönlü bir şahsiyettir.

Dil alanında Büveyhî vezirlerinin huzurundaki edebî-ilmî toplantılarının bir semeresi olan *Muhâdarâtü'l-Udebâ'sı*; kendi birikimi ve tarihin derinliklerinden gelen edebî, ilmî ve hikemî merviyatla harmanladığı geniş bir edebiyat ansiklopedisidir. İlgili eserin tahkiki yapıldığı gibi, üzerine de birkaç çalışma yapılmıştır.

Mu'cemü'l-Mevzuat/Me'ânî alanına ciddi bir katkı olan *Mecmaü'l-Belâğ'a'sı*, dekoratif ifadeler ve retorik süslemeler kâmûsunu temsil etmektedir. Üzerinde birkaç araştırma yapılacak düzeyde önemli bir çalışmadır.

Nakdî'l-Edeb tipinde Belâğat tarihinin kayıp halkasını teşkil eden *Efânînü'l-Belâğ'a'sı*, şu anda tek nüshası bulunan ve tarafımızdan da tenkitli neşre hazırlanan bu eser, belâğat literatürünün nakd türünde kendi düzeyinde tasnifi ve tanımlarıyla öne çıkan; şiir sanatında mükemmel şiir yazımında önem arzeden kuralları ortaya koyan önemli bir kaynaktır.

Hulasatü İslâhî'l-Mantık, dilde ortaya çıkan lahn olgusunu göğüslemek, dil müfredâtının sahihlerini ortaya koymak üzere ortaya çıkan teskîfü'l-lisân ve tashîhü'l-Lisân bağlamında oluşan literatürün ilklerinden biri olan İbn Sikkî'tin İslâhu'l-Mantık'ın özetini yapan mutevazi bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Râğıb'ın Müfredât'ının mukaddimesinde furûk alanında yazmayı planlamaktan söz ettiği "*el-Elfâzü'l-Müterâdife...*" adlı eserini yazmamış olması ya da bu eserin günümüze

264 *Süleymaniye Ktp.*, Esad Efendi, nr.: 3654, (1-10), 10 vr.; *Atıf Efendi Ktp.*, nr.: 1267, (27-33), 7 vr.

265 Brockelmann, *Tarih*, V, 211; Brockelmann, "Râğıb", IX, 594.

ulaşmamış olmaması, ciddi bir talihsizliktir. Tek teselli kaynağımız, *Risâle fi Zikri'l-Vâhid ve'l-Ehad* eseri yanında Tefsîri, Müfredât'ı ve Zerî'a'sında yoğun bir furûk malzemesi sunmuş olmasıdır.

Öte yandan dil alanında muhtemelen etimoloji ve sarfla ilintili olan *Usûlü'l-İştikak*, kelimeler arasındaki münasebatı ele aldığı *Risâle fi'l-Kâvânîni'd-Dâlle alâ Tabkîki Mü-nâsebâti'l-Elfâz*, şiir antolojisi ve tenkidi mahiyetinde olduğunu sandığımız *Me'ânî'l-Kebîr*, Hariri ve Hemedani çizgisinin bir devamı olduğunu tahmin ettiğimiz *Makâmât* adlı eserleri, Arap dili ve Edebiyatının önemli katkıları olmakla birlikte günümüze ulaşmamış olmaları ciddi bir eksikliktir.

Tefsîr alanında *Câmiü'l-Kebîr* ismiyle yazdığı; 32 fasıllık çok kıymetli bir mukaddimeyi haiz olan; rivâyetlerden hareketle çok hacimli olan bu eseri, elimizdeki yazma nüshalar temel alınarak Kur'ân'ın başından Mâide suresinin sonuna kadarki mevcut kısmı, değişik şahsiyetler tarafından tahkik edilmiş, bilim dünyasına kazandırılmıştır. Tenkitli neşri yanında bu eser bağlamında Râğib'in tefsîrciliği ve furûkçuluğu üzerine Arap dünyasında ve Türkiye'de çalışmalar yapılmıştır.

Tefsîr alanında ğarîbü'l-Kur'ân geleneğini zorlayarak hiçbir bilim dalındaki şahsiyetin kendisinden bigâne kalamadığı *Müfredât*'ı ise bir şaheser hüviyetindedir. Birçok tahkikli neşri yapılmasına karşın bunlar içerisinde Safvan Adnan Davudi'nin yaptığı tahkik önemlidir. Ancak Türkiye'de bulunan 50'ye yakın yazma nüshasıyla yeni baştan bir tahkiki hak etmektedir. Müfredâtla ilgili olarak da birçok çalışma yapılmıştır.

Müteşâbihü'l-Kur'ân alanında yazmış olduğu *Dürretü't-Te'vîl*'i, yanlışlıkla İskâfî'ye nispet edilse de, kendisine nisbeti kesin gibidir. Bu eserinde Râğib, Fâtîha'dan başlayıp Nas suresine kadar lafızları birbirine benzeyen âyetlerdeki lafzî farklılıkların hikmetlerini tespit etmeyi amaçlamıştır.

Tabkîkü'l-Beyân'ı ise henüz yazma nüshasına ulaşmamış olmamıza rağmen Zerî'a'nın başında Şerî'atın ahkâmı ile mekârîmi arasındaki farklara işaret ettiği bir eserdir. Tefsîr alanı içerisinde günümüze ulaşmayan kıraâtlerin temellendirmesiyle ilintili *İhticâcü'l-Kıraât*; içeriği tam olarak bilinemeyen *Risâletü'l-Münebbebe fi Fevaidi'l-Kur'ân* adlı iki eseri daha bulunmaktadır.

Tasavvuf alanında yazmış olduğu *Zerî'a*'sı Gazali'ye el kitabı olacak şekilde kaynaklık yapmış önemli bir eserdir. *Tafsîl* ise bunun bir devamı niteliğindedir. Aşk, Marifetü'n-nefs ve Şerefü't-Tasavvuf konusundaki eserleri yanında Kitabü'l-Ahlak adlı eserleri de tasavvuftaki yapıtlarıdır.

Kelâmdaki *İtikâdât*'ı sünni çizgide teolojik doktrinini ortaya koyan bir eseri iken, hadis alanında da dört ayrı risâlesi mevcuttur. Bunlara ilaveten ilimlerin ve amellerin tertibi, adab-ı muâşeret, insanın fazileti ve santrançla ilgili kısa risâleleri de vardır.

Son olarak bütün bu eserlerinin tahkikli yayınlanmasının dışında Râğıb'ın hayatı ve eserleri üzerinde de birçok çalışma yapılmış olması, Râğıb'ın bu alanlarda yetkin ve etkin bir şahsiyet olduğunun bir göstergesidir.

Kaynakça

Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut 1403/1983.

Abdülhamîd, Abbâs Muhammed, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Menhecubuh fi Kitâbi'l-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Câmîatu İskenderiyye, Külliyyeti'l-Âdâb, Mastır, İskenderiye, 1971.

Abdülhamîd, Seyyid Tâlib, *Garîbü'l-Kur'ân: ricâlubuh ve menâhicühüm*, Safet, 1986.

Abdüttevab, Ramazan, *Lahnu'l-Amme ve't-Tatavvuru'l-Luğavî*, Kahire, 2000.

Abul Quasem, Muhammed, *The Ethics of al-Ghazzâlî*, Edinburgh 1973.

Ağâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ tesânîfi'ş-Şîa*, Necef-Tahrân 1355-1398.

_____, *Tabakâtu A'lâmi'ş-Şîa (es-Sikâtü'l-Uyûn)*, Beyrut 1392/1972.

Ahmed Emin Mustafa, *Fennü'l-Makâme beyne'l-Bedî ve'l-Harîrî ve's-Suyûtî*, ys., 1991.

Âlûsî, Şihâbuddin Muhammed, *Rûbu'l-Me'ânî*, Beyrût, ts.

Âmilî, Muhsin Eminî el-Hüseynî, *E'yânu'ş-Şîa*, Dimeşk, 1948.

Amril M., 1956, *Etika İslâm: Telaah pemikiran filsafat moral Râğhib al-İsfahânî*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar; Pekaribaru: Lembaga Studi Filsafat, Kemasyarakatan, Kependidikan dan Perenpuan, 2002.

Askerî, Ebû Hilâl, *Divânu'l-Me'ânî*, şerh. Hasan Besc, Beyrut-Lübnan, 1994.

_____, *Kitâbu't-Telhîs fi Ma'rifeti Esmâi'l-Eşyâ*, tah. İzzet Hasan, (2 cilt), Beyrût, 1993.

Asma'î, Abdülmelik b. Kureyb, *Kitâbu's-Sıfât*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Mecmû.

_____, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Halîl İbrâhîm Atiyye- Ramazan Abdüttevab, Kâhire, 1987.

_____, *Ma'htelefet Elfâzuh ve'ttefeket Me'ânîh*, tah. Macid Hasan ez-Zehebi, Suriye-Dimeşk, 1986.

- Atay, Hüseyin, “Kur’ân’a Göre Münâzara Metodu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1969, XVII/259-275.
- Aydınlı, Abdullah, “İmlâ”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/225-26.
- Ayyıldız, Erol, “Makâme”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII/417-19.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Mü'ellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, nşr. K. R. Bilge, İbnülemin M. K. İnal, İstanbul, 1951.
- Balvalı, Muhammed, *el-İhtiyâr fi'l-Kıraât ve'r-Resm ve'z-Zabt*, Mağrib, 1997.
- Beeston, A. F. L. “al-Hamadâni, al-Harîri and the Maqâmât Genre”, *The Cambridge History of Arabic Literature*, Cambridge 1990.
- _____, “The Genesis of the Maqâmât Genre”, *Journal of Arabic Literature*, II (1971), s. 1-12.
- Beydâvî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, tah. Abdulkâdir Arafat Aşa Hasune, Beyrût, 1996.
- Beyhakî, Zahîrüddin, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dımaşk 1946.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Bonebakker, S. A., “Adab and the Concept of Belles-Lettres”, *CHAL: Abbâsîd Belles-Lettres*, ed. Julia Ashtiany vd., Cambridge, 1990.
- _____, “Early Arabic Literature and the Term Adab”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 1984, V/389-421.
- Bozkurt, Nebi, “Müsâmere”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII/75-76.
- Carl, Brockelmann, , “Makâme”, *İA*, VII/197-201.
- _____, “Râğib el-İsfahânî”, *İA*, İstanbul, 1993, IX/593.
- _____, *Geschichte der Arabischen Litterature*, I, 343, *Supplementband*, I, 505-506.
- _____, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabî*, Ar. Çev. Abdulhalim en-Neccâr, Kahire, 1959.
- Cevâlikî, Mevhûb b. Ahmed, *Tekmiletü Islâhi ma teğalleta fihî'l-Âmme*, tah. İzzuddin et-Tenûhî, Dımeşk, 1936.
- Cevhercî, Muhammed Adnân, “Re'yün fi Tahdîdi Asri'r-Râğib el-İsfahânî”, *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dımeşk*, Dımeşk, 1986, 61/1, s. 191-2000.

- Cezâirî, Nureddin, *Furûku'l-Luğât*, tah. Muhammed Rıdvân Dâye, Dımeşk, 1987.
- Chaudhary, Mohammad Akram, "Al-Furûq al-Lughawiyah: the Cultivation of a Genre", *Islamic Studies*, 26:1, İslâmabad, 1987, 67-8.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Tunus, 1357.
- Dağ, Mehmet, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraât İlminde İhticâc Olgusu*, (doktora tezi), Erzurum, 2005.
- Daiber, Hans, "Griechische Ethik in İslâmischen Gewande. Das Beispiel von Râğıb-al-İsfahânî (11. Jh.)." *Historia philosophiae medii aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* içinde, ed. Burkhard Mojsisch 2 cilt., Amsterdam /Philadelphia: B.R. Grüner, 1991, 1/181-192.
- Demir, Ziya; Eroğlu, Muhammed, *XIII.-XVI. Yy. arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Demirci, Muhsin, "er-Râğıb el-İsfahânî ve Tefsîri", *MÜİFD*, sayı 5-6, İstanbul 1993, s. 201-215.
- Drory, R., "Maqâma", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami- P. Starkey), London, 1998, II/507-8.
- Durmuş, İsmail, "Münâzara: Arap Edebiyatı", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/577-79.
- Ebû Ali el-Fârisî, Hasan b. Abdulgaffar, *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seba'*, tah. Bedruddin Kahveci vd.; Beyrut, 1984.
- Ebû Hâtim es-Sicistânî(ö. 255/868), *Kitâbu'l-Fark, Kitâbân fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtim Sâlih Dâmin, Beyrût, 1987.
- Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, tah. Vedad el-Kadi, Beyrut, 1988.
- Ebû Sa'd Mansûr b. Hüseyin el-Âbî, *Nesru'd-Durr*, tah. Muhammed Ali Karene, ys., ts.; (tah. Osman Bûğanîmi, Tunus; 1983.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *el-Ğarîbu'l-Musannef*, tah. Muhammed Muhtâr el-Ubeydî, Tunus, 1989.
- Ebu'l-Ala Said b. Hasan er-Reb'i el-Bağdâdî, *Kitabu'l-Fusûs*, tah. Abdulvehhab et-Tazi Seud, ys., 1993-1996.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, tah. Adnân Dervîş-Muhammed Mîsrî, Beyrût, 1993.
- Ebu'l-Ferec el-Muafi b. Zekerîyya en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlibu'l-Kâfi ve'l-Enîsü'n-Nâsîhü's-Şâfi*, tah. Muhammed Musa el-Huli, Beyrut, 1993.

- Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm*, Beyrût, ts.
- Ebu't-Tayyib el-Veşşâ, Muhammed b. Ahmed, *Kitabü'l-Müveşşâ (ez-Zarf ve'z-Zurafâ)*, tah. Kemal Mustafa, Mısır, 1953.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, tah. Süleyman b. Sâlih, Medine, 1997.
- Ekinci, Özden Kanter, *Râğib el-İsfahânî'nin Kelâm Anlayışı (Kelâmda Semantik Yöntem)*, doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, İstanbul, 1992.
- Fahreddin er-Râzî, Esâsü't-Takdîs, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1406/1986.
- Ferhat Muhammed İkbâl Ahmed, *er-Râğib el-İsfahânî ve Menhecühü fi't-Tefsîr mea tahkîki tefsîrihi: Sureti'l-Bakara*, doktora, Câmîiatu Zeytuniyye, Tunus.
- Ferhat, Ahmed Hasan, "Kitâbü Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl lâ Tasihhu Nisbetuhu ile'r-Râğib el-İsfahânî", *MŞDİ*, cilt: 6; sayı: 15, Kuveyt, 1989, s. 33-41.
- Ferhat, Ahmed Hasan, *Me'acimu Müfredâti'l-Kur'ân: Müvazenat ve Mukterahat*, Medine, 1421.
- Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Beyrut, 1972.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru Zevî't-Temyîz fi Letâifi Kitâbi'llahi'l-Aziz*, tah. Muhammed Ali Neccâr, Beyrut, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Bulğâ fi Tarihi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğâ*, tah. Muhammed Mısırî, Kuveyt, 1407.
- Gafarov, Anar, *Râğib el-İsfahânî'nin insan ve ahlak anlayışı*, MÜ SBE, İstanbul, 2004.
- Ĝulâm Sa'leb, Ebû Omer b. Abdülvâhid el-Mutarriz, *Kitabu Fâiti'l-Fasîh*, tah. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Kahire, 1986.
- Ĝurâb, Muhammed Abdulaziz Besyûnî, *Menhecü'r-Râğib el-İsfahânî fi't-Tefsîr mea tahkîki Mukaddimetih ve tefsîrih li sureteyi'l-Fâtîha ve'l-Bakara*, doktora, Câmîiatu Tanta, Külliyyetü'l-Adab, Tanta, 1999.
- Haccâb, M. Nebih, "Zahiretü'l-Makâmât: Neş'etüha ve Eseruha fi'l-Adabi'l-Ecnebiyye", *Havliyyatü Külliyyeti Dari'l-Ulûm*, Kahire, 1969.
- Halil, Halil Abdulal, "el-İhticâc li'l-Kıraâti'l-Kur'âniyye", *Mecelletü külliyyeti Dari'l-Ulûm*, sayı: 25, Kahire, 1999.
- Hansârî, Muhammed Bakır el-İsfahânî, *Ravdâtü'l-Cennât fi Abvâli'l-Ulemâ ve's-Sadât*, Beyrût, 1991; Tahran-Kum 1390-1392.

- Harirî, Kâsım b. Ali, *Dürretü'l-Ğavass fi Evhami'l-Havâss ve Şerhuha ve Hevâşşihâ ve Tekmiletüha*, tah. Abdülhafız Ferağlı Ali el-Karnî, Beyrut-Kahire, 1996.
- Hasan Abbâs, *Fennül-Makâme fi'l-Karnî's-Sâdis*, Kahire, 1986.
- Hatîb, Adnan Ömer “er-Râğîb el-İsfahânî ve Kitabuhu el-Muhâdarât”, *Mecelletü't-Türâsî'l-Arabî*, Dımeşk, 2004, XXIV/96, s. 248-263.
- Hemedânî, Abdurrahman b. İsa, *Kitabü'l-Elfâzî'l-Kitabiyye*, Beyrut, 1885.
- Hilmi, Mustafa, “ez-Zerî'a ila Mekârimi's-Şerî'a Kema Yuvaddihuha er-Râğîb el-İsfahânî”, *Mecelletü'd-Dâre*, 1977.
- Hindî, Sûsen binti Abdillâh, *el-Müvâzene beyne Kitâbey Tefsîri Ğarîbi'l-Kur'ân li İbn Kuteybe ve'l-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân li'r-Râğîb el-İsfahânî*, Külliyyeti'l-Âdâb, Mastır, Riyad, 1408/1988.
- Hudvâre, Ömer, *el-Bahsu'd-Dilâli inde'r-Râğîb el-İsfahânî min Hilâli Kitabihî el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, (mastır), Câmîati'l-Cezayir, Cezair, 2005-2006.
- Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, “er-Râğîb el-İsfahânî'nin *El-Müfredât*'ındaki Bazı Te'vîllere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Keskin, Cilt: VII /1, Sivas, 2003, s.399-416.
- Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, “et-Tenbihât alâ't-Te'vîlât fi Kitâbi'l- Müfredât li'r-Râğîb el-İsfahânî”, *Mecelletu Câmîati'l-İmâm Muhammed b.Suûd el-İslâmiyye*, 22, Riyad, 1419h/1998.
- Husrî, Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Kayravânî, *Zehru'l-Âdâb ve Semeru'l-Elbâb*, takserh. Salahuddin el-Heravî, Beyrut, 2001.
- İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî, *el-İkdu'l-Ferîd*, tah. Müfid Muhammed Kumayha, Beyrut, 1983.
- İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî, *Behcetü'l-Mecâlis ve Enisü'l-Mücâlis ve Şahzû'z-Zâhin ve'l-Hâcis*, tah. Muhammed Mersî el-Hülî, Beyrut, 1982.
- İbn Cebbân, Muhammed b. Ali, *Şerhu Fasîhi Sa'leb*, tah. Abdulcebbâr Cafer, (mastır), Bağdad, 1974.
- İbn Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *Takvîmü'l-Lisân*, tah. Abdulaziz Matar, Kahire, 1966.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, tah. Muhamed Ali Neccâr, Kahire, 1957.
- _____, *el-Muhteseb fi Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kıraât ve'l-Îzâh minhâ*, tah. Ali Necdî Nasîf vd.; İstanbul, 1986.

- İbn Deresteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Cafer, *Tashîhu'l-Fasîh*, tah. Abdullah el-Cebbûrî, Bağdad, 1975.
- İbn Ecdâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl, *Kifâyetu'l-Mütebaffız fi'l-Luğa*, tah. Sâlih Ali Hüseyin, Trablus, ys.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Temâmu Fasîhi'l-Kelâm*, tah. Zeyyân Ahmed el-Hac İbrahim, 1995.
- _____, *Mutehayyiru'l-Elfâz*, tah. Hilâl Naci, Bağdad, 1970.
- _____, *Kitâbu'l-Fark*, tah. Ramazan Abdüttevâb, Kâhire, 1982.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed, *el-Hüccet fi Kıraâtî's-Seb'*, tah. Abdülal Salim Mükrem, Beyrut, 1996.
- İbn Hanbelî, Raziyyuddin Muhammed b. İbrahim, *Bahru'l-Avâm fîmâ Esâbe fîhi'l-Avâm*, tah. İzzuddin et-Tenûhî, Dîmeşk, 1927.
- _____, *Sehmü'l-Elhâz fi Vehmi'l-Elfâz*, tah. Hatim Sâlih Damin, Beyrut, 1985
- İbn Hişâm el-Lahmî, *el-Medhel ilâ Takvîmi'l-Lisân*, tah. Hatim Sâlih Damin, Beyrut, 2003.
- _____, *Şerhu'l-Fasîh*, tah. Mehdî Ubeyd, Bağdad, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Kitâbu'l-Cerâsîm*, tah. Muhammed Câsim el-Humeydî, Dîmeşk, 1997.
- _____, *Edebü'l-Kâtib*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1963.
- _____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, tah. Yusuf Ali Tavis, Beyrut: 1986.
- _____, *Kitabü'l-Me'ânî'l-Kebîr fi Ebyâti'l-Me'ânî*, Beyrut, 1984.
- İbn Malik el-Ceyyânî, *Kitabü'l-Elfâzi'l-Muhtelefe fi'l-Me'ânî'l-Mü'telefe*, tah. Necat Hasan Abdullah Nûlî, Mekke, ts.
- İbn Nâkiya el-Bağdâdî, Abdullah b. Ahmed, *Şerhu'l-Fasîh*, tah. Abdulvehhab Muhammed Ali el-Advânî, (mastır), Câmîatü'l-Kahire, Külliyyetü'l-Adab, Kahire, 1973.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl, *el-Muhassas*, Tunus, 1956.
- İbn Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak, *İslâhu'l-Mantık*, şerh.-tah. Ahmed Muhammed Şakir-Abdusselam Muhammed Harun, Mısır, 1956.
- _____, *Kitabü'l-Elfâz*, tah. Fahrudin Kabâve, Beyrut-Lübnan, 1998.
- İbn Zencele, Ebû Zur'a Abdurrahman b. Muhammed, *Hüccetü'l-Kıraât*, tah. Sa'id el-Afgânî, Beyrut, 1979.

İpşirli, Mehmet, “Huzur Dersleri”, *DİA*, İstanbul, 1998; XVIII/441-444.

İskâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hatîb el-İsfahânî, *Dürretü't-Tenzîl ve Ğurretü't-Te'vîl*, tah.: Muhammed Mustafa Aydın, Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, Mekke, 2001.

İskâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Kitâbu Mebâdi'i'l-Luġa*, Beyrût, 1985.

Kaddur, Ahmed Muhammed, *Musannefatu'l-Lahn ve't-Teskîfi'l-Luġavî hatte'l-karni'l-Âşiri'l-hicrî*, Dimeşk, 1996.

Kandemir, M. Yaşar, “Emâlî”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI/70-72.

Kannûcî, Sıddık b. Hasan, *Ebcedü'l-Ulûmi'l-Veşyi'l-Merkûm fi Beyâni Ahvâli'l-Ulûm*, tah. Abdülcebbâr Zekkâr, Beyrût, 1978.

Kara, Ömer, “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ Olgusunun ‘Furûk’ Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arkapları -Furûku'l-Luġavîyye'ye Giriş- (I)”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, 2003, s. 214-216.

_____, “Arap dilbilimindeki ‘teradüf’ literatürünün ‘furûk’ paralelinde tespit ve tahlili-el-Furûku'l-Luġavîyye'ye Giriş-II”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 45, sayı: 2, Ankara, 2004.

_____, “el-Müfredât”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 504-5.

_____, “Râġıb'ın Müfredâtında Furûk Malzemeleri: Sunuş Şekilleri ve Tespit Metotları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5, sayı: 23, Samsun, 2012, s. 317-340.

_____, “İslâm İlim Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsîr Çalışmaları-II*, Kur'ân ve Tefsîr Akademisi: İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2013, s. 299-369.

_____, “Meşhur ama Az Tanınan Bir İlim Adamı: Râġıb el-İsfahânî”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 38, Erzurum, 2012, s. 101-146.

_____, “Râġıb el-İsfahânî”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV/398-401.

_____, *Kur'ân Lügatçiliği ve Tefsîr'de Yakınanlamlılık ve Nüans –Râġıb el-İsfahânî Örneği-*, Ahenk Yayınları, Van, 2007.

_____, “İslâm İlim Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsîr Çalışmaları-II*, Kur'ân ve Tefsîr Akademisi: İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2013, s. 299-369.

- _____, “Osmanlıda Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: IX, sayı: 18, 2011, s. 11-31.
- Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn*, Bağdâd, 1941.
- Katsumata, Naoya, “The Style of the Maqâma: Arabic, Persian, Hebrew, Syriac”, *Arabic and Middle Eastern Literatures*, vol. 5, no. 5, 2002, s. 117-137.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemü’l-müellifîn*, Beyrut 1414/1993.
- Kilito, A., “Le genre ‘Séances’: Une introduction”, *Studia Islamica*, 43 (1976), s. 25-51.
- Kisâî, Ebu’l-Hasan Ali b. Hamza, *Labnu’l-Âmme*, tah. Abdülaziz Matar, Kahire, 1988.
- Kudame b. Cafer, Ebu’l-Ferec, *Cevahiru’l-Elfâz*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut-Lübnan, 1985.
- Kurâû’n-Neml, *el-Muntehab min Ğarîbi Kelâmi’l-Arab*, tah. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Mekke, 1989.
- Kürd Ali, Muhammed, “Künûzu’l-Ecdâd: Râğib el-İsfahânî”, *Mecelletü Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyye*, 2, Dimeşk, 1947, s. 166.
- _____, *Künûzü’l-Ecdâd*, Dimaşk 1984.
- Madelung, W., “Ar-Râğib al-İsfahânî und die Ethik al-Gazâlîs”, *Islamwissenschaftliche Abhandlungen F. Meier*, 1974, s. 152-163.
- Mâferrühî, Mufaddal b. Sa’d, *Mehâsinu İsfahân*, nşr. Celâlüddin et-Tahrânî, Tahran 1312/1933.
- Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islâm*, Leiden 1991.
- Maltî-Douglas, Fedwa, “Makâmât ve Edebiyat- Hemedânî’nin ‘el-Makâmetü’l-Mediriyye’si”, (çev. Ömer Kara), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, 2002, sayı: 37, s. 185-208.
- _____, “Maqâmât and Adab: ‘al-Makâma al-Madiriyye’ of al-Hamadhânî”, *Journal of American Oriental Society*, vol. 105, no. 2, 1985, s. 247-58.
- Mâlû, Râfi Abdullah, *Menhecü’r-Râğib fi Kitâbihi Müfredâti Elfâzi’l-Kur’ân*, (mastır), Câmîatu Musûl, Külliyyeti’l-Âdâb, Musûl, 1989.
- Mardin, Ebu’l-Ula, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1951-6.
- Matar, Abdülaziz, *Lahnü’l-Âmme fi Davi’d-Dirâsâti’l-Luğavîyyeti’l-Hadise*, Kahire, 1967.
- Mekki b. Ebî Talib, *el-Keşfan Vücûhi’l-Kıraâti’s-Seb’ ve İleliha ve Huceciha*, tah. Muhyiddin Ramazan, Beyrut, 1987.

- Mirza Abdullah el-İsfahânî, *Riyâzü'l-ulemâ ve hıyâzü'l-fudalâ*, Kum 1401.
- Mohamed, Yasein, "Function of the Intellect: İsfahânî's Definition of Arabic Terms", *Journal of Islamic Science*, 15 (1-2): 135-143, January - December 1999.
- _____, "The Moral education of İsfahânî" *Plato's Philosophy of Education and Its relevance to Contemporary Society & Education in the Ancient World* (ed. J.D. Gericke & J.D. Maritz). Pretoria: South African Society of Greek Philosophy and the Humanities. 2: 243-267, 1998.
- _____, "Al-Râğhib al-İsfahânî ve Said Nursî'nin Çalışma Ahlâkı", *Risâle-i Nur Işığında Küreselleşme ve Ahlak Sempozyumu*, İstanbul, 2002.
- _____, "Knowledge and Purification of the Soul: An Annotated Translation with Introduction of İsfahânî's Kitâb al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 8 no.2, Fall 1997 pp.58-92.
- _____, "Reason and Revelation in Al-Râğhib al-İsfahânî", *Muslim Educational Quarterly*, 16(1): 41-49, 1998.
- _____, "The Cosmology of İkhvâm al-Safa,' Miskawaih and al-İsfahânî", *Islamic Studies*, 2000, 39(4), 657-679.
- _____, "The Ethical Philosophy of al-Râğhib al-İsfahânî", *Journal of Islamic Studies*, 1995, 6: 51-75.
- _____, "The Unifying Thread: Intuitive Cognition of the Intellect in al-FArabi, al-İsfahânî & Al-Ghazali", *Journal of Islamic Science*, 12(2): 27-47, July-December 1996.
- _____, *The Ethics of al-Râğhib al-İsfahânî, his Kitâb al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah, Translated with Notes and Introduction*, Ph.D. Thesis, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University, 2000.
- Muğniyye, Hüseyin, *Mecâlisü'l-Arab*, Lübnan, 1982.
- Muhaymid, Muhammed b. Hamd, *Ğarîbu'l-Kur'ân beyne Kitâbeyi'l-Müfredât li'r-Râğhib el-İsfahânî ve Umdeti'l-Huffâz li's-Semîn el-Halebî: Müvâzene ve Dirâse*, Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd, Kur'ân ve Ulûmuh Bölümü, Mastır, Mekke, 1409.
- Mutîrî, Abdullah b. Avvâd b. Luveyhik, *er-Râğhib el-İsfahânî ve Cühûduhu fi't-Tefsîr ve Ulûmu'l-Kur'ân*, Mastır, Câmîatu'l-İslâmiyye, Külliyyetu'l-Kur'âni'l-Kerim, Kısmî't-Tefsîr, Medine, 1410.
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, tah. Muhammed Ali ed-Dali, Beyrut, 1986.

- _____, *el-Fâdul*, tah. Abdülaziz el-Meymenî, Kahire, 1995.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Tevfik alâ Mühimmâti't-Te'ârif*, ed. Muhammed Rıdvan Dâye, Beyrut-Dımeşk, 1410.
- Müneccid, Muhammed Nureddin, *et-Terâdüf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm beyne'n-Nazarîyyeti ve't-Tatbîk*, Beyrut, 1997.
- Nassar, Hüseyin, *Meacim ale'l-Mevzuat*, Kuveyt, 1985.
- Nezir Hüseyin, "Muhâdarât", *ÜDMİ*, XIV/1, s. 509-11.
- Özbilgen, Erol, "Huzur Dersleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 116-117.
- Özen, Şükrü, "Hilâf", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/527-58.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahân", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/499, 501.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1971.
- Râğıb el-İsfahânî, *el-İtikâdât*, tah. el-İclî, Şemrân, Beyrut 1988.
- _____, *er-Risâle fi Adabi'l-İhtilat bi'n-Nas*, neşr. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, Amman: Dârü'l-Beşir, 1998.
- _____, *Kitabu Hulasati Islâbi'l-Mantık: Dirâse Luğavîyye*, tah. Fevzi Mesud, Riyad, 1991.
- _____, *Kitabu'l-İtikâd*, tah. Ahter Cemal Muhammed Lokman, (mastır), Câmîatü Ümmi'l-Kura, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Mekke, 1401-2.
- _____, *Mecmau'l-Belâğa* (tah. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî), Amman: Mektebetü'l-Aksa, 1987/1406.
- _____, *Mukaddimetu Câmi'i't-Tefasir mea tefsîri'l-Fâtiha ve metâli'i'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Küveyt 1405/1985.
- _____, *Mukaddimetu Câmi'i't-Tefâsir*, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt, 1984.
- _____, *Tefsîru Dürreti't-Te'vîl fi Müteşâbihi't-Tenzîl*, Süleymâniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr.: 25, vr.
- _____, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, tah.: Safvân Adnân Dâvûdî, Dımeşk, 1992.
- _____, *Dürretu't-Te'vîl ve Ğurretu't-Tenzîl fi'l-Ayati'l-Müşebbehe ve'l-Mükerrere*, Süleymaniye ktp., Esad Efendi, nr. 176.

- _____, *Efânînü'l-Belâğa*, Yale University Library, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Landberg, MSS 165, 39 vr.
- _____, *Risâle fi Zikri'l-Vâhid ve'l-Ehed*, tah. Abdurrahman Ömer, Amman: Dârü'l-Furkan, 1992.
- _____, *er-Risâle fi'l-İ'tikâd*, ed. Ehter Cemal Muhammed Lokman, Câmîatu Ummi'l-Kura, Mekke, 1401-2.
- _____, *Hallu Müteşâbihâti'l-Kur'ân*, Koca Râğıb Paşa, nr. 180, vr. 128a.
- _____, *Mecmau'l-Belâğa*, tah.: Ö. A. Sârîsî, Amman, 1987, 1. c. (568 s.), 2. c (569-1172).
- _____, *Merâtibu'l-Ulûm*, vr. 2.
- _____, *Mukaddimetu Câmî'i't-Tefasir mea tefsîri'l-Fâtîha ve metali'i'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt, 1984.
- _____, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, tah. Safvan Adnan Dâvûdî, Dımeşk-Beyrut, 1992.
- _____, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986.
- _____, *Zerî'a fi Mekârimi'ş-Şeri'a*, tah. Ebu'l-Yezid el-Acemi, Kahire, 1987.
- Riedel, Dagmar A., *Adab as A source for Medieval Social History: The Chapters on ghalzal and Muĵun/sukhf from the Muhâdarâtu'l-Udebâ of Râğhib al-İsfahânî (d. 1050)*, Indiana University.
- Riedel, Dagmar A., *Can't Tell an Author by his Manuscript: The Example of the Muhâdarât al-udaba' Ascribed to al-Râğhib al-İsfahânî (d. ca. 1050)*, Indiana University.
- Rowson, E. K., "al-Râğhib al-İsfahânî", *EI*, VIII/389-90.
- Rummânî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsa, *el-Elfâzu'l-Muteradifetu'l-Mutekaribetu'l-Ma'na*, tah. Fethullah Sâlih Ali el-Misri, Mansûre., 1987.
- Sa'leb, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya, *Kitabü'l-Fasîh*, tah. Atf Medkur, Kahire, ts.
- Sâbit b. Ebî Sâbit, *Kitâbu'l-Fark, Kitâbâni fi'l-Fark* içinde, tah. Hâtim Sâlih Dâmin, Beyrût, 1987.
- Sadan, Joseph, "An Admirable and Ridiculous Hero: Some Notes on the Bedouin in Medieval Belles-Lettres, on a Chapter of Adab by Râğhib al-İsfahânî and on a Literary Model in which admiration and Mockery Coexist", *Poetics Today*, 10:3 (1989): 471-492

- _____, “Mâidens’ Hair and Starry Skies –Imagery System and Meânî Guides; The Practical Side of Arabic Poetics as Demonstrated in Two Manuscripts-”, *IOS*, vol. XI, Telaviv, 1991, 57-88.
- _____, “Bâkirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler- Betimleme Sistemi ve Meânî Rehberleri: İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belâğatının Pratik Yönü-II”, çev.: Ömer Kara, *Nüşha*, yıl: 3, sayı: 10, s. 67-84.
- _____, “Bâkirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler –Betimleme Sistemi ve Meânî Rehberleri: İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belâğatının Pratik Yönü-I”, çev.: Ömer Kara, *Nüşha*, yıl: 3, sayı: 10, s. 63-81.
- Safadî, Salahattin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, Beyrut, 1984.
- Sâfi, Muhammed, İsrake Nuruddin, *Kaziyetü’l-Lahn fi’l-Luğati’l-Arabiyye hatta nihâyeti’l-Karni’r-Rabi’i’l-Hicrî*, (mastır), Câmîatiü Bahri’l-Ğazal, Hortum, 2010.
- Saîd, Cemil, “el-Münâzara fi’l-Asri’l-Abbâsî”, *Mecelletü Külliyyeti’d-Dirâseti’l-İslâmiyye*, Bağdad, 1973, V/187-204.
- Sârîsî, Ömer Abdurrahman, “er-Râğib el-İsfahânî ve cühûduhu fi’l-luğa”, *Mecelletü’l-Câmiati’l-İslâmiyye*, sayı 52, Medine 1401, s. 222-239.
- _____, “er-Râğib el-İsfahânî ve mevkifuhu mine’l-firaki’l-İslâmiyye”, *Mecelletü Câmiati’l-İslâmiyye*, sayı 53, Medine 1402, s. 83-90.
- _____, “er-Râğib el-İsfahânî ve Cühûduhu fi’t-Tefsîr”, *Hüda’l-İslâm*, Ürdün, 1402.
- _____, “Havle nisbeti Kitâbi Dürreti’t-te’vîl fi müteşâbihî’t-Tenzil li’r-Râğib el-İsfahânî (redd alâ redd)”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyyeti’l-Ürdüni*, XVIII/47, Amman 1414-1415/1994, s. 255-285.
- _____, “Kitabu Dürreti’t-Tenzil ve Ğurretü’t-Te’vîl li’r-Râğib el-İsfahânî ve Leyse li’l-Hatîb el-İskâfi”, *Mecelletü Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyye bi Dimeşk*, 51/1, Dimeşk, 1976, s. 114-117.
- _____, “Re’yün fi Tahdîdi Asri’r-Râğib el-İsfahânî”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyye el-Ürdüni*, IV/11-12, Amman, 1981, s. 43-76.
- _____, “Tahkîku nisbeti Kitâbi Dürretü’t-Tenzil ve Ğurretü’t-te’vîl”, *Mecelletu Mecmai’l-luğati’l-Arabiyyeti’l-Ürdünî*, II/3-4, Amman 1399/1979, s.97-106.
- _____, “Havle Nisbeti Kitâbi Dürretü’t-Tenzil ve Ğurretü’t-Te’vîl”, *MMLAÜ*, yıl: 18, sayı: 47, Ürdün, 1994, s. 258-263.
- _____, *er-Râğib el-İsfahânî ve Cühûduhu fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, Ürdün: Amman, 1987.

- _____, “Havle Tahkiki Muhâdarâtu’l-Udebâ ve Muhâverâtü’l-Buleğa ve’s-Şuara li’r-Râğib el-İsfahânî”, *Mecelletü Mecmei’l-Luğati’l-Arabiyye bi Dimeşk*, cilt: 80, I/201-216.
- Se’âlibî, Ebû Mansûr, *Fıkhu’l-Luğa ve Esrâru’l-Arabiyye*, şerh. Yâsîn el-Eyyûbi, Beyrût, 1999.
- _____, *Nesîmu’s-Sahar*, tah. İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Bağdad, ts.
- _____, *Sihru’l-Belâğa ve Sirru’l-Berâe*, tas. Abdüsselâm el-Hûfi, Beyrut, ts.
- _____, *Kitâbu’s-Sifât*, London, B.L., Or. 9197.
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf, *Umdetü’l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi’l-Elfâz*, tah. Muhammed et-Tunci, Beyrut, 1993.
- Serdar, Hind binti Muhammed b. Zâhid, *Tefsîru’r-Râğib el-İsfahânî dirâseten ve tabkêken min Sureti’n-Nisâ âyet 114 ve hatta nihâyeti sureti’l-Mâide*, (mastır), Câmîatü Ümmi’l-Kura, ed-Dirâsâtü’l-Ulya, Mekke, 1422.
- Serkîs, Yusuf İlyân, *Mu’cemü’l-matbûâti’l-Arabiyye*, I, 922-923.
- Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdurrahim, *İthâfu’n-Nübelâ bi Vasfi Mecâlisi’l-Ulemâ*, Riyad, 1992.
- Sıddıkî, Hafız Muhammed Halid, *A Critical edition of Imam Râğhib al-İsfahânî’s manuscript Durrat al-Ta’wil ve ghurrat al-tanzil fi al-ayat al-mutashabihah wa al-mutakarrirah*, (PhD), University of London, School of Oriental and African Studies, London, 1977.
- Sıkkılı, Ebû Hafs Omer b. Halef, *Teskîfu’l-Lisân ve Telkîhu’l-Cinân*, tah. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut-Lübnan, 1990.
- Sirhân Cemal Muhammed, *el-Müsâmera ve’l-Münâdeme inde’l-Arab hatte’l-Karni’r-Rabi’i’l-Hicrî*, Beyrut Amerikan Üniversitesi, Beyrut, 1978.
- Sultani, Muhammed Ali, “Hüccetü’l-Kiraât fi Menheci’n-Nuhât”, *Buhûs ve’d-Dirâsât fi’l-Luğati’l-Arabiyye ve Adabiha*, sayı: 1, Riyad, 1987.
- Suyûtî, Celâluddîn, *Buğyetu’l-Vu’ât fi Tabakâti’l-Luğavîyyîn ve’n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrût, ts.
- _____, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Kâhire, 1415.
- _____, *el-Muzhir fi Ulûmi’l-Luğa*, ed. Fuad Ali Mansûr, Beyrut, 1998.
- Şâyi’, Muhammed b. Abdirrahmân, *el-Furûku’l-Luğavîyye ve Eseruhâ fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Riyad, 1993.

- Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmud, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzâtu'l-Efrâh*, Haydarabad, 1976.
- Selebî, Abdülfettâh İsmail, “el-İhticâc li'l-Kıraât: Bevâisuh ve Tatavvuruh ve Usûluh ve simaruh”, *Mecelletü'l-Bahsi'l-İlmî ve't-Türâsi'l-İslâmi*, sayı: 4, 1981.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrût, ts.
- Şevkî Dayf, *el-Makâme*, Kahire, 1954.
- Siddî Adil b. Ali b. Ahmed, *Tefsîru'r-Râğib el-İsfahânî: Tabkîk ve Dirâse Min Evveli Sureti Al-i İmrân hatta nihâyet i'l-Âyet 113 min suretil Mâide*, Câmiatu Ummi'l-Kura, Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Din, Kitab ve's-Sünne Bölümü, Doktora tezi, Mekke, 1417.
- Tanahî, Mahmud Muhammed, “Dîvânü'l-Me'ânî”, *MMLAm*, LXVI/1, 1991, s. 3-27; LXVI/3, 1991, s. 430-65.
- Thomas Stephanie Bowie, *The Concept of Muhâdara in the Arab Anthology with special reference to al-Râğhib al-İsfahânî's Muhâdarât al-Udebâ'*, (doktora), Harvard Universty, Cambridge: Massachusetts, 2000.
- _____, *The Art of Apt Speech in al-Râğhib al-İsfahânî's Muhâdarâtu'l-Udebâ'*, Harvard University.
- Tüccar, Zülfikar, “Dîvânü'l-Me'ânî”, *DİA*, İstanbul, 1996, IX/450.
- Tuncer, Taner, *Râğib el-İsfahânî ve Mukaddimetü't-Tefsîri*, SÜ SBE, Konya 1992.
- Ünver, Süheyl, *Bir Ramazan binbir İstanbul*, Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Cedel”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/208-210.
- _____, “Münâzara”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/576-7.
- Yazıcı, Hüseyin, “Muhâdarat”, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX/391-92.
- Yolcu, Mehmet, “Râğib el-İsfahânî ve el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân'ı”, *Hikmet Yurdu*, yıl: 1, sayı: 1, (Ocak, 2008), s. 109-147.
- Zeftâvî, İsam Enes, *en-Nazarîyyetü'l-Hulkiyye inde'r-Râğib min Hilâli Kitabi'z-Zer'â ila Mekârimi's-Şerî'a*, vs., ts.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübüvve*, Beyrut, 1413.
- Zerkeşi, Bedruddin, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrût, 1391.

- Zevahira, Muhammed Mahmud Musa, *el-Furûku'l-Luğavîyye inde'r-Râğıb el-İsfahânî fi Kitâbihi'l-Müfredât ve Eseruha fi Delalati'l-Elfâzi'l-Kur'ânîyye*, (mastır), el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulya, Ürdün, 2007.
- Zeydî, Kâsıd Yâsir, “Min Evhâmi'r-Râğıb fi Mu'cemihî: Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân”, *Mecelletü Âdâbi'r-Rafideyn*, Musûl, 1992, c. 24, s. 34-67.
- Zilfi, Madeline Carol, “A medrese for the palace: Ottoman dynastic legitimation in the eighteenth century”, *Journal of the American Oriental Society*, cilt: 113/2, 1993, s. 184-191.
- Zirikî, Hayruddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984.
- _____, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, ys., 2002.
- Ziyâdî, Hâkim Mâlik, *et-Terâdüf fi'l-Luğa*, Bağdad, 1980.
- Zübeydî, Ebubekir Muhammed b. Hasan, *Lahnu'l-Avâm*, tah. Ramazan Abduettevvab, Kahire, 2000.